

UNITÉ

archipelago

acerta

Wienerberger

Departement architectuur
Department of Architecture

Groet v/d G3

Beste architectuurliefhebber en Existenz-sympathisant,

Wat is het een eer om een nieuw hoofdstuk te mogen schrijven aan 28 jaren Existenz die ons vooraf zijn gegaan. Jaar na jaar op zoek naar een weg, af van de gebaande paden. Meer ontwerpen, meer organiseren, meer overpeinzen, meer Architectuur. Maar niet enkel met de blik vooruit, ook af en toe achteromkijkend en reflecterend op onszelf om het architecturale discours waarin we ons bevinden gaande te houden. *Reflectie* is waar we ons dit academiejaar op focussen. In deze Unité maakt onze redactie dat waar door zichzelf onder te dompelen in de brede waaier aan verhalen die vallen onder de noemer *multiculturaliteit*.

Terwijl u dit magazine in uw handen heeft, ligt er alweer een semester boordevol Existenz-activiteiten achter ons! En jongens toch, het waren stuk voor stuk topevenementen. We moeten toegeven dat we ongelooflijk trots zijn. Met een heel nieuw team, vol frisse ideeën zijn we begin juli van start gegaan om er weer een legendarisch academiejaar van te maken, waar we studenten burgerlijk ingenieur-architect in verwonderen, steunen en hun kennis verbreden.

En geloof het of niet, ondanks dat de kerstsfeer bij u misschien nog vers in het geheugen zit, zijn achter de schermen onze voorbereidingen voor de existenzweek van het tweede semester al volop bezig. We moet eerlijk zeggen dat het bij ons al ongelooflijk begint te kriebelen. Een week van proberen, experimenteren, creëren, contempleren en ga zo maar door...

Allerbeste groet!

G3 Existenz
Marnix, Julie en Emile

"Achter elk raam schuilt een verhaal"

“Architecture is the very mirror of life. You only have to cast your eyes on buildings to feel the presence of the past, the spirit of a place; they are the reflection of society.”

- I.M. Pei

Voorwoord v/d Redactie

Beste lezer

Elk jaar opnieuw ontstaat er in de 1ste master van de ingenieur-architecten iets uniek. Een groep studenten verenigt zich en haalt alles uit de kast om op een creatieve manier naar architectuur te kijken. Existenz. Binnen deze jaarwerking ontstaat er een groep van 'schrijver-onderzoekers', de Redactie van Unité. Dat zijn wij.

Voor het 13de jaar op rij, stelden wij als redactie van Unité voor jou een tijdschrift samen. Het is een tijdschrift waarin we je meenemen in de wondere wereld van de architectuur, en verder. In onze eerste editie focussen we op een actueel thema dat niet aan relevantie lijkt te kunnen verliezen.

Multiculturaliteit.

We leven in een wereld waarin multiculturaliteit niet meer weg te denken is. Dit zorgt ervoor dat het een thema geworden is waar iedereen zijn opinie over heeft en geeft. In deze Unité stellen we deze meningen in vraag, gaan we op onderzoek uit en zoeken we naar hoe architectuur deze multiculturele samenleving kan beïnvloeden, en omgekeerd. Via definities, interviews, opiniestukken, architecturale realisaties en nog veel meer hopen we blikken te kunnen verwijden.

Het thema van Existenz dit jaar is 'reflectie'. Daarom nodigen we jullie meer dan ooit uit om samen met ons op weg te gaan en te reflecteren. We dagen jullie uit om te reflecteren over deze multiculturele samenleving. Over wat architectuur reeds gedaan heeft en wat ze kan betekenen. Over jezelf en misschien, over hoe je blik geopend wordt.

Veel leesplezier!

Laten we onszelf eens een spiegel voorhouden.

De Redactie

Luna, Natasja, Ruben en Paulien

INHOUD

- 1 Groet v/d G3
- 5 Voorwoord v/d Redactie
- 7 Inhoud
- 8 Wat is een cultuur? Wat is multiculturaliteit? - Een definitie uit de Van Dale
- 10 De strijd om huisvesting - In gesprek met Jeroen Stevens
- 20 De Arabische wooncultuur - De redactie zelf op onderzoek
- 22 Multiculturele peeks in Europese steden - Erasmusstudenten op onderzoek
- 24 Gentrificatie in sociologisch onderzoek - In gesprek met Hannah Weytjens
- 32 Multiculturaliteit in Göteborg - *“Stannar vid: Hjällbo.”* – *“Volgende halte: Hjällbo.”*
- 36 House of One - Een multireligieus gebedshuis, Kuehn Malvezzi
- 38 Place Schuman - *“A meeting point for Europeans”*, D.S. Cobe architects
- 42 Mirror mirror on the wall...
- 44 Back to the Roots - Stenen boogbruggen in Tanzania
- 52 Architecten vriendenboekje - Architectuurstudenten wereldwijd
- 58 Existenz - Waar zijn we nog mee bezig?
  - 60 LAunch // Existenzcafé I
  - 61 24-urenloop
  - 62 Existenzreis
  - 66 Bauhouse I
- 68 Dankwoord

Wat is een Cultuur? Wat is Multiculturaliteit?

- Een definitie uit de Van Dale

cul·tuur (de; v; meervoud: culturen)

1

het geheel van normen, waarden, tradities, regels, kunstuitingen enz. van een land, volk of groep; = beschaving: eetcultuur, wooncultuur

2

kunst: de regering trekt meer geld uit voor cultuur

3

(meervoud: ook cultures) verbouw van gewassen: grond in cultuur brengen voor landbouw gaan gebruiken

4

op voedingsbodem gekweekte bacteriën

- Wat is een cultuur? Wat is multiculturaliteit?

mul·ti·cul·tu·reel (bijvoeglijk naamwoord)

1

met elementen uit verschillende culturen: de multiculturele samenleving maatschappij
waarin mensen uit verschillende culturen samenleven

De strijd om huisvesting

[prestes maia - collective corridor, São Paulo, ©Jeroen Stevens]

De strijd om huisvesting

- In gesprek met Jeroen Stevens

Ook binnen ons departement wordt er onderzoek gedaan naar wonen in verschillende culturen. We spraken met Jeroen Stevens over zijn onderzoek in verschillende wereldsteden en de inzichten die daardoor ontstaan zijn.

Kan u zichzelf even voorstellen? Wat voor research doet u?

Ik heb zelf architectuur gestudeerd in Gent en heb dan de ManaMa Human Settlements gevolgd in Leuven. In de ManaMa opleiding stedenbouw ben ik voor het eerst naar São Paulo in Brazilië getrokken en heb daar een thesis gemaakt over architectuur en theater-activisme. Op basis daarvan raakte ik heel sterk geïnteresseerd in de relatie tussen sociaal-culturele organisaties, die met allerlei grote uitdagingen bezig zijn, en de relatie daarvan met architectuur en stedenbouw.

Na die ManaMa opleidingen heb ik 4 jaar gedoctoreerd. Ongeveer de helft van die periode heb ik in São Paulo gewoond en ben ik in de binnenstad met kraakbewegingen beginnen werken om te proberen begrijpen hoe dat zij architectuur maken door het recyclen van oude kantoorgebouwen, fabrieksloodsen, hotels... en die tot tijdelijke huisvesting te transformeren. Daarna ben ik als postdoc in Brazilië blijven werken, alsook in Mexico City en andere streken in Latijns-Amerika.

Ook in New York, voornamelijk in Harlem en de Bronx, heb ik een jaar lang met

daklozen organisaties in heel grootschalige daklozenopvangcentrums gewerkt. Na die ervaring ben ik naar huis gekomen in Brussel en heb ik mij afgevraagd: hoe zou dat hier eigenlijk zitten met sociale uitsluiting en de strijd om huisvesting? Nu heb ik een project dat specifiek kijkt naar de zelforganisatie door daklozen organisaties in Brussel en hoe dat die ruimte nemen, claimen en transformeren.

Ondertussen geef ik ook les natuurlijk: architectuurtheorie in de bachelor opleiding, waar we toch ook behoorlijk op huisvesting focussen, en in de ManaMa opleiding geef ik urban studies en een vak crisis and urbanism. Alsook thesisbegeleiding en sporadische bijstand in ontwerpstudio's, voornamelijk over veldwerk en analyse.

U bent dus op veel plaatsen geweest voor uw onderzoek. Heeft u gelijkenissen kunnen merken tussen die verschillende plaatsen?

Sowieso wel, maar op een heel complexe manier, want het zijn heel verschillende omgevingen.

Van São Paulo met de ongelooflijke ongelijkheid naar New York, wat uiteindelijk een heel rijke stad is, maar ook een sterke sociale segregatie heeft, dat is toch een

De strijd om huisvesting

andere schaal dan bijvoorbeeld Brussel. In absolute bewoners aantallen is dat niet te vergelijken: 1 miljoen inwoners in Brussel, ondertussen meer dan 22 miljoen inwoners in São Paulo.

Ondanks die grote verschillen was ik wel altijd enorm gefascineerd door de parallellen die te vinden zijn. Mensen met vergelijkbare levensverhalen. Mensen bijvoorbeeld waarmee ik samenwoonde in bezette kraakpanden in de binnenstad van São Paulo, die eigenlijk heel vaak vergelijkbare uitdagingen of levenservaringen vertelden als mensen waarmee ik dan in New York in gesprek was in daklozenshelters. Denk bijvoorbeeld maar aan de massale toename van heel arme, hardwerkende mensen. Mensen met gezinnen waarbij de ouders soms twee full-times draaien, die totaal niet aan ons cliché beeld van “de dakloze clochard” voldoen, maar die door de extreem lage lonen en enorme sociale ongelijkheid op de arbeidsmarkt

gewoon geen huisvesting kunnen betalen in een stad als New York. Zij kunnen totaal geen aanspraak maken op zelfs een minimaal appartement en komen zo in het opvangsysteem voor daklozen terecht. Dat herinnerde heel sterk aan families waar ik in Brazilië mee samenwoonde die gewoon door maatschappelijk falen niet aan degelijke huisvesting geraken. Eerder dan door persoonlijk falen, hoewel dat heel vaak het stereotype beeld is van mensen die in armoede leven.

Ook de rol van architectuur was heel herkenbaar. De plek dat die sociale en culturele groepen krijgen of nemen in de stad zijn heel vaak restruimtes. In São Paulo waren dat hotels, fabrieksgebouwen of kantoorgebouwen die stonden te verloederen en dan bezet werden en geleidelijk aan opnieuw bewoonbaar werden gemaakt. Ook in New York zijn het grootste deel van die opvangcentrums

voor daklozen een soort van recyclage-architectuur die zich nestelt in een oud en leegstaande bouwpatrimonium: oude hangars, verlaten leger-depots, en grote industriële panden, vaak in de grauwe uithoeken van de Bronx. Die gebouwen zitten een beetje in de schaduw van de belangrijkste ruimtes van de stad, en waar dus minder interesse in is vanuit de meer geprivilegieerde klassen. Ook in Brussel moeten sociale bewegingen vechten om een plek te vinden. In die stedelijke marges en in die schaduwplekken vinden mensen die elders niet welkom zijn hun plek.

Doordat men in de steden die u bezocht eerder de schaduwplekken inneemt, merkt u dat er daar net minder conflict is tussen de gegoede klassen en de mensen in de marge?

Dat is altijd een spanningsveld. Enerzijds is de tolerantie om in de schaduw te bestaan veel groter dan de tolerantie om vol in de spotlights te bestaan. Bijvoorbeeld in de periferie van São Paulo wordt er niet te nauw gekeken naar de zoveelste bezetting van een braakliggend terrein. Als je dat in het centrum van de stad gaat doen op de grootste boulevard, dan wordt dat plots een heel andere kwestie. Dan gaat dat veel meer debat en discussie teweegbrengen. Dat is in Amerikaanse steden als NY heel vergelijkbaar. Waarom zitten al die daklozen opvangshelters in de uithoeken van de Bronx? Omdat dat vaak industriële wijken zijn, waar minder verzet is van 'Not In My Backyard' buurtcomités.

Tegelijkertijd zijn er veel van die sociale bewegingen die zeggen: "Wij gaan net op

het grootste centrale plein, op de meest zichtbare plek van de stad de straat innemen of leegstand bezetten, want wij willen gezien worden." Zij gaan net met heel veel visibiliteit en fanfare plekken innemen, om te zeggen: "Wij hebben ook het recht om hier in het centrum van de stad aanwezig te zijn."

Dat zie je ook heel sterk nu in de asiel discussie in Brussel rond het Klein Kasteeltje en de aanwezigheid van asielzoekers die geen opvangplek krijgen, en daardoor op straat komen op een heel zichtbare plek in de stad. De maatschappelijke discussie swingt plots de pan uit, terwijl die mensen altijd al in grote getalen in Brussel waren. Als die zichtbaarheid prominent is, dan wordt de discussie plots veel groter.

"Wij gaan net op het grootste centrale plein, op de meest zichtbare plek van de stad leegstand bezetten, want wij willen gezien worden."

- Urban movements in Brazilië

[9de Juhlo - Collective restoration works, São Paulo, ©Jeroen Stevens]

De strijd om huisvesting

Wanneer die *urban movements* in Brazilië zich voor net iets langere tijd kunnen vestigen op centrale plaatsen, merkt u dan dat ze zich daardoor net wel kunnen opwerken uit hun situatie?

Dat is heel dubbel natuurlijk, want het wordt je veel moeilijker gemaakt om daar te blijven omdat je net zo zichtbaar bent. De opportuniteiten zijn groter, want alles is dichtbij. Maar ook de risico's en tegenkanting zijn veel groter.

Neem bijvoorbeeld het bezette Hotel Cambridge in het centrum van São Paulo: dakloze families hebben dat een eerste keer bezet in 2012, we zijn ondertussen 2022, dus het heeft tien jaar geduurd en nu pas zijn daar families permanent sociaal gehuisvest. Dat is 10 jaar elk weekend de straat op gaan en elke dag riskeren dat je uitgezet wordt, want je verblijfsrecht op die plek staat altijd ter discussie. Dat brengt een ongelooflijke onzekerheid die je dagdagelijks bestaan overheerst. Je twijfelt dan continu: "Is het de moeite om te verven? Zou ik wel een WC installeren? Morgen kan ik het alweer kwijt zijn." Elke investering die je maakt kan plotsklaps weer verloren zijn.

Wat daar tegelijkertijd tegenover staat, is dat zoveel mensen die ik ken vanop Hotel Cambridge een plotse winst aan levenskwaliteit ervaren door dicht bij werkopportunities te zitten maar ook dicht bij scholen, crèches, culturele voorzieningen, speeltuinen, noem maar op. De combinatie door dan in zo een kraakpand te wonen, en dus financieel een klein beetje opzij te kunnen zetten -want je

moet geen huur betalen op dat moment dicht bij je werk te zijn en dicht bij een school te zijn waar dat de kinderen naartoe kunnen, dicht bij de crèches te zitten waar je je kleinste kunt gaan afzetten... Dat maakt het allemaal waard.

“De connectie met de stad gaat veel verder dan alleen de woning.”

[facade Hotel Cambridge, São Paulo, ©Jeroen Stevens]

In Europese steden met sociale huisvestingscomplexen is dat ook een vaak terugkerende frustratie die mensen decennialang opgebouwd hebben. Als je in de armste klasse zit en je wordt gehuisvest door de staat, hebben we dat historisch gezien meestal naar de buitenwijken geduwd. Waar dat de kansen om vooruit te gaan met je leven veel moeizamer zijn en veel minder aanwezig zijn dan als je midden in de stad zit. Het is ook die klasse die vaak geen auto heeft en afhankelijk is van openbaar vervoer, wandelen of met de fiets gaan.

Het stedenbouwkundig begrip van wonen stopt dus niet bij “de woning”. Jarenlang hebben de stedenbouw en de architectuur vooral gedacht: “Je moet mensen een deftige keuken en badkamer geven en elk een aparte slaapkamer. Dan gaan ze er wel bovenop geraken.” Maar de connectie met de stad gaat veel verder dan alleen de woning. Er is dus nog een lange weg te gaan om dat model te corrigeren. Het inkomen en de economische middelen die bepalen waar dat je kunt en mag wonen, bepalen voor een groot deel de kansen dat mensen krijgen, en zo is erbarmelijke huisvesting niet alleen een gevolg, maar ook oorzaak van armoede.

“Erbarmelijke huisvesting is niet alleen een gevolg, maar ook een oorzaak van armoede.”

“In de westerse wereld hebben we altijd een soort van onderscheid gemaakt tussen de ‘deserving poor’ en de ‘undeserving poor.’”

“Housing First” wint aan populariteit binnen de sociale huisvesting in de westerse wereld. Denkt u dat dit een oplossing biedt voor de controle en de uitbuiting die de armste klasse historisch gezien heeft moeten doorstaan?

Housing First is een concept dat opgekomen is eind de jaren '90, begin jaren 2000 in de VS en dat heeft heel snel wereldwijd bijval gekregen, vooral dan vanuit de straathoekwerkers en mensen die in de sociale sector aan de slag zijn. Veel mensen in die sector lijken het erover eens te zijn dat Housing First de toekomst zou moeten zijn, maar de materialisatie daarvan gaat aan een ander tempo dan dat het discours zich verspreidt. Dat gaat op de meeste plekken eerder tergend langzaam omdat het nogal indruist tegen diepgewortelde maatschappelijke gewoontes.

Mijn bescheiden analyse zou zijn dat we in de westerse wereld altijd een soort van onderscheid gemaakt hebben tussen de “*deserving poor*” en de “*undeserving poor*”. Je kan arm zijn en alle mogelijke hulp verdienen. De mensen die bijvoorbeeld tegenslag gekend hebben, waarvan men zegt: “Die kan er niet aan doen.” Die gaan we graag een sociale uitkering geven en sociale huisvesting voorzien, want we gaan

De strijd om huisvesting

ervan uit dat zij, binnen de kortste keren, terug op het zogenaamde ‘rechte’ pad zijn. De “*undeserving poor*” dat zijn degenen waarvan dat we blijkbaar denken: die verdienen onze hulp niet. Denk bijvoorbeeld aan drugsverslaafden, alcoholici, langdurig werklozen...

We hebben historisch gezien altijd heel sterk geprobeerd om zo veel mogelijk middelen naar die eerste groep te sturen en die tweede groep buiten spel te houden. Er werd standaard vanuit gegaan als je helemaal aan de grond zit, en je hebt niks meer, dat je dan best geleidelijk aan kan herintegreren. We gaan je eerst van de drugs of de drank proberen afhalen en als dat gelukt is gaan we een job proberen zoeken. Wanneer je een job hebt, gaan we je kinderen terug naar school sturen en als dat allemaal lukt, en je houdt je aan alle regeltjes, dan gaan we je via sociale huisvesting onderdak geven.

Housing First draait dat om en zegt: je kan niet van iemand verwachten dat die van de drank of drugs geraakt als die op straat leeft. Probeer ook maar eens werk te vinden als je 's morgens geen douche kunt nemen, je tanden niet kan poetsen en je je niet deftig kan omkleden...

Met *Housing First* is er eigenlijk een soort van besef gegroeid dat huisvesting de basis is van je bestaan. Kwalitatieve huisvesting welteverstaan, niet een shelterbed in een complex met nog 100 bedden, een verstopte WC-pot en een halve douche. Mensen blijken veel beter te kunnen functioneren in de maatschappij als die effectief een dak boven hun hoofd hebben. Dat zou eigenlijk

niet mogen verbazen.

Tegelijkertijd zit daar ook een meer fundamentele vraag achter die gaat over basis mensenrechten. Waarom zou iemand geen recht op huisvesting hebben, omdat die bijvoorbeeld een drugsverslaving heeft? Wie zijn wij als maatschappij om te zeggen: “Jij voldoet niet aan onze criteria, want wij vinden dat niet oké dat jij drugs gebruikt.”

De idee achter basis mensenrechten is net:

om het even wie je bent, wij vinden als maatschappij dat je daar recht op hebt, dus wij vinden dat het onze collectieve taak is om je via de overheid daarin te voorzien.

Maar zo hebben we sociale huisvesting nooit bedacht. Ook niet vanuit de architectuur en stedenbouw. Sociale huisvesting was nooit gericht naar die mensen uit de laagste klasse. Dat was gericht naar de arbeiders en middenklasse. Terwijl dat huisvesting toch eigenlijk een soort universeel recht zou moeten zijn. Er is nog een lange weg te gaan denk ik om dat idee maatschappelijk ook effectief gerealiseerd te krijgen.

[Homeless Men's shelter, The Bronx, New York, ©Jeroen Stevens]

Hoe kunnen we daar als ontwerpers en studenten in de architectuur actiever mee bezig zijn? Hoe kunnen we dit opnemen in onze eigen ontwerpen?

Dat is eigenlijk iets waar ik zelf ook het antwoord niet op weet. Ik kan wel alleen maar aangeven dat ik die vraag heel belangrijk vind, en ik ook denk dat we die vraag misschien wat meer moeten durven stellen. Ik kan alleen maar aanmoedigen dat als jullie ontwerp oefeningen krijgen, dat jullie die sociale uitdagingen opnemen en jezelf kritische vragen stelt: Wat is de sociale daadkracht en de sociale impact van deze of gene ingreep? Wat is de relatie tot mensenrechten en sociale insluiting/uitsluiting? Ook multiculturaliteit, genderdiversiteit en algemener inclusie, al die dingen spelen naar mijn gevoel vaak op de achtergrond bij ontwerp, en ik denk dat we dat in feite naar de voorgrond moeten trekken, en actiever met die sociale uitdagingen aan de slag moeten gaan vanuit ontwerp. Al weten we het antwoord niet, we moeten op z'n minst die vraag hardop durven stellen in ontwerpstudio's en ook in theoretische vakken en opleidingsonderdelen. En voor

alle duidelijkheid, dat is net zo urgent nodig in de architectuurpraktijk! Maar het onderwijs van vandaag is de praktijk van morgen, zo hopen we.

Moeten we in ontwerpstudio's meer rekening houden met hoe andere culturen leven en moeten we daar ook lessen uit trekken wat betreft huisvesting in het algemeen?

Dat is inderdaad een belangrijke vraag. Ik denk dat een groot deel van onze lokale Vlaamse ontwerpwereld nog altijd een nogal conventioneel, conservatief, Vlaams, blank, middenklasse stereotype beeld van cliënt en maatschappij voor ogen houdt, en dat we nog altijd onze ruimtelijke omgeving reproduceren volgens beelden die niet meer voldoen aan onze eigenlijke maatschappij waar die diversiteit veel groter geworden is. Ik word bijvoorbeeld dikwijls kwaad over de schijnbare onaantastbaarheid van totaal voorbijgestreefde bouwtypologieën bijvoorbeeld. Gaan we de laatste restanten van onze Vlaamse open ruimte alsnog volstouwen met fermettes? Dat is als woonvorm niet alleen achterhaald, maar ook sociaal én ecologisch een totale

De strijd om huisvesting

catastrofe. We hebben dringend nood aan nieuwe typologieën.

Je kan je de vraag stellen: van waar gaat die innovatie komen? De kracht van architectuur is dat ze mee initiatief kan nemen, en letterlijk mee vorm kan geven aan de contouren van een meer diverse 'samen-leving'. Dat kan ook een grote tegenbeweging geven aan wat dat mensen gaan verwachten. Zeker in stedelijke contexten.

Hebben we daar als architect voldoende draagkracht?

Nee, waarschijnlijk niet, maar dat zou ons niet mogen tegenhouden om, zeker vanuit de universiteit als een kritische kennisfabriek, daar te proberen naar werken. Als het daar al niet gebeurt zonder alle tegenkanting van buurtcomités, financierders, politieke partijen, GECORO-raden en schepencolleges die hun akkoord moeten geven; als we dan al niet vooruitstrevend willen zijn, hoe kan je dan in godsnaam verwachten dat latere professionals het wel gaan zijn? Er is zoveel vraag naar een complete herziening van hoe we in de stad kunnen samenwonen op een meer ecologische manier, maar ook op een diverse, sociale en collectieve manier. Het soort model dat we opgebouwd hebben met elk zijn eigen kavel, met daarop alles voorzien zodanig dat je maar sporadisch eens je erf moet verlaten, dat werkt gewoon niet meer.

Zo ook voor andere typologieën. De vraag naar totaal andersoortige publieke ruimtes, of naar andersoortige gemeenschapsplekken: het buurtcentrum, de bibliotheek, het museum, de concertzaal, de kerk... Daar is denk ik een enorme

uitdaging die aan de architectuur gesteld wordt waar we creatief en radicaal moeten tegenaan gaan. Waarom komen werklozen, migranten, asielzoekers, en ga zo maar verder, in trieste oude loodsen terecht? Kunnen we daar na al die tijd nog altijd geen architecturale oplossing voor bedenken die effectief tijdelijke of permanente woningen voorziet, maar dan kwalitatief en duurzaam, centraal in de stad?

Onze gebouwde ruimte is per definitie gebaseerd op een maatschappijmodel dat uitsluit en dat ongelijk is. Doorheen de geschiedenis zijn die sociale ongelijkheden gematerialiseerd in de gebouwde ruimte, en architectuur en stedenbouw zijn vaak ingezet om uitsluiting in de hand te werken. Het gaat dus heel wat tegengewicht vergen om dat te corrigeren en onze steden naar een meer rechtvaardig en inclusief model te verbouwen.

Dat is gemakkelijk gezegd als academicus, natuurlijk. Het is niet simpel om dat te vertalen naar ontwerp. Toch kan onderzoek daar een bijdrage leveren denk ik. Ga eens kijken hoe mensen wonen die niet wonen zoals wij. Niet iedereen woont zoals we doorgaans in Vlaanderen wonen. Onze vrijstaande villa's zijn eerder de uitzondering dan de norm, als je bekijkt hoe mensen wonen rond de wereld en doorheen de geschiedenis. Met die oprecht geïnteresseerde multiculturele bril op kunnen we veel leren denk ik uit de bouwen woongewoontes in compleet andere contexten. Door te tonen hoe divers dat wonen eigenlijk is, kunnen we hopelijk ook naar diversere woontypologiën toewerken, in plaats van uit te gaan van 'one-size-fits-all' architectuur.

Die vragen durven stellen als: “Moet dat wel zo zijn? Of kan het beter? Is dat hoe we willen samenwonen, en hoe we onze stad willen vormgeven?”

Is er een boodschap die u zeker nog wilt meegeven met de studenten?

Ik hoop dat ik studenten kan warm maken om af te studeren met een maatschappijkritische houding tegenover architectuur. Of je nu naar een overheid gaat, een ngo, een professioneel ontwerpkantoor, een stadsbestuur... dat maakt mij niet zoveel uit, maar ik hoop wel dat je daar terecht komt met het besef dat de gebouwde omgeving en onze bijdrage daaraan gepolitiseerd is en impact heeft op hoe we samenleven met mens en natuur.

Misschien denk je soms: “Ik doe dat gewoon omdat mensen dat zo gevraagd hebben.” Dat is nog altijd een politiek statement als je daarmee het status quo reproduceert en bepaalde ongelijkheden gewoon verder zet zonder die aan te vechten. Als dat een inbreuk maakt op duurzaamheid en op

ecologische noodzaken die we al lang hadden moeten omkeren, dan ben je daar mee in verantwoordelijk, denk ik.

Kan je dat altijd en overal aanvechten als architect? Nee, wellicht niet, maar ik hoop toch op een scherp bewustzijn van die sociale en politieke daadkracht en invloed van architectuur. Hopelijk kunnen er zo tegen het einde van vijf jaar architectuurstudies kritische architecten afgeleverd worden die rond zich kijken en nadenken over de gebouwde ruimte als de grote collectieve werf van onze samenleving. Die vragen durven stellen als: “Moet dat wel zo zijn? Of kan het beter? Is dat hoe we willen samenwonen, en hoe we onze stad willen vormgeven?” Dat soort vragen, zelfs zonder ze altijd te kunnen beantwoorden, is heel veel waard. Dat is mijn missie.

De Arabische wooncultuur

- De redactie zelf op onderzoek

Dankzij migratiestromen, wordt ons kleine landje almaar meer divers. Naast een heerlijke eetcultuur (denk maar aan tajine, sushi, curry, burritos...) brengen deze mensen ook heel wat andere gewoontes met zich mee. Zo brengen zij ook hun wooncultuur met zich mee. Jarenlang hebben we dit eerder afgewimpeld of simpelweg genegeerd. Hoog tijd dus om eens een andere wooncultuur uit te lichten. In dit artikel focussen we op de traditionele wooncultuur in de arabische wereld.

DE OTTOMAANSE WONING

De Ottomaanse woning, of ook wel de arabische woning, is terug te vinden over heel de islamitische wereld: van Marokko tot Afghanistan en nog ver daarbuiten, meestal in de meer rurale gebieden. Dit type woning is dan ook afgestemd op de islamitische wet. Zo houden deze woningen rekening met de strikte scheiding van de taken van mannen en vrouwen, en is ook privacy zeer belangrijk. Vrouwen blijven hoofdzakelijk in de huissfeer (in hun eigen woning of die van vriendinnen) en mannen vooral in de publieke sfeer (moskee, markt, theeshop...). (1)

Vanuit de noodzaak voor privacy heerst er een strikte scheiding van private ruimtes en publieke ruimtes. Zo zijn er ook weinig tot geen ramen gericht naar de straat op de gelijkvloerse verdieping. Alle kamers zijn georiënteerd rond een binnentuin en nemen hun licht van hieruit. Op de verdieping kunnen er wel ramen aanwezig zijn, maar deze staan niet tegenover die van burens om rechtstreekse inblik te vermijden. (1)

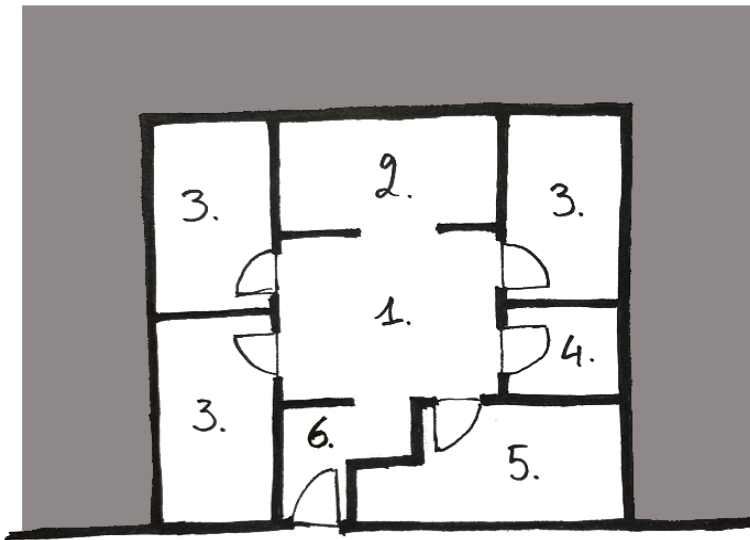
Ook binnen de woning is er aandacht voor privacy. De meeste woningen van dit type zijn opgedeeld in twee sferen: die van de

mannen en die van de vrouwen.

Voor grotere woningen van rijke families wordt er soms nog een derde sfeer toegevoegd, de publieke sfeer, waar gasten ontvangen worden. (1)

Kamers worden multifunctioneel gebruikt. Zo kan een kamer zowel als slaapkamer, als ontvangstruimte voor gasten, of als leefruimte voor de familie ingezet worden. Elke ruimte wordt ten volste benut, tot het dak toe. Dakterrassen kunnen dienen om op te slapen wanneer het warm is, om eten te drogen, of soms zelfs om gasten te ontvangen of te spreken met burens. Bovendien worden kamers dikwijls gedeeld. Dit is gemakkelijk te verklaren, want traditioneel gezien verblijven er telkens 3 generaties in 1 woning: de grootouders, eventuele ongetrouwde volwassen kinderen, minstens 1 van hun getrouwde zonen en diens vrouw en kinderen.

De islamitische wet legt ook de nadruk op bescheidenheid. Daarom worden huizen niet gedecoreerd en hebben ze meestal een vrij simpele en sobere gevel. Overigens, woningen zijn doorgaans beperkt tot één verdieping, maar hebben wel zeer hoge plafonds. (2)

1. patio
2. zitkamer
3. kamer
4. badkamer
5. keuken
6. inkom

[Basis grondplan Arabische woning, ©Natasja Deaulmerie]

Tot slot, speelt de oriëntatie naar Mekka een belangrijker rol in heel wat aspecten van de islam. In een ideale situatie is het huis dan ook georiënteerd in de richting van Mekka, maar dit is geen strikte vereiste. Enkel het toilet mag niet zo gedraaid zijn dat het lichaam bij gebruik naar Mekka gericht is. (1)

Woningen zijn slechts een klein aspect van de architectuur die beïnvloed worden door cultuur, denk maar aan cultuurcentra, gebedshuizen, badhuizen... Daarom moedigen we iedereen ten sterkste aan om eens op te zoeken hoe deze ruimtes er in andere culturen uitzien. Ook stellen we de vraag: Moeten we hier niet meer rekening mee houden bij het ontwerpen van woningen (eengezinswoningen, appartementsgebouwen, sociale huisvesting...) in België?

Literatuurlijst

(1)Nevnihal, E. 2016. "Investigating the relationship between culture and traditional housing architecture in Urfa, Turkey." Journal of Architectural and Planning Research, 33, no. 4 (Winter): 309-325.

(2)Brunzell, T. and Duric, S. 2012. Moroccan Architecture, Traditional and Modern - A Field Study in Casablanca, Morocco. Bachelor Thesis. Lund University.

Multiculturele peeks in Europese steden

- Erasmusstudenten op onderzoek

Verschillende van onze studenten spreiden in hun 1ste masterjaar hun vleugels uit en vertrekken voor een semester of jaar op een erasmuservaring naar het buitenland. We vroegen ook hen om eens op onderzoek uit te gaan in hun nieuwe stad en er eens goed rond te kijken. Hoe sterk is multiculturaliteit er aanwezig en bepaald het het beeld van de stad? Volgende foto's zijn verschillende multiculturele 'peeks' in de steden, getrokken door de erasmusstudenten.

Envaar alle geuren, kleuren, smaken... op de markt - Turijn

Wereldvrede als universeel doel - Lissabon

Arabische kebab in renaissance colonnade - Turijn

Arabische potjes op marktje - Lissabon

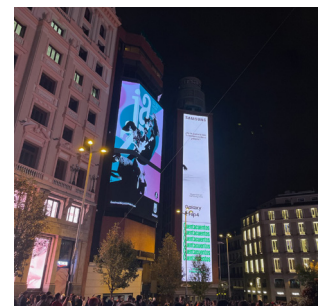
Brusselse wafels op kerstmarkt - Wenen

'Den Deense Chinees' - Kopenhagen

Belgische frietjes naast Scandinavisch design - Kopenhagen

Zuid-Koreaanse Samsung veroverd de wereld - Madrid

- Erasmusstudenten op onderzoek

Ginger beer in Aziatisch restaurant - Turijn

Spullen van over heel de wereld op marktjes - Madrid

pizzeria langs Trondheimse kaai - Trondheim

'Pizza Africana' - Göteborg

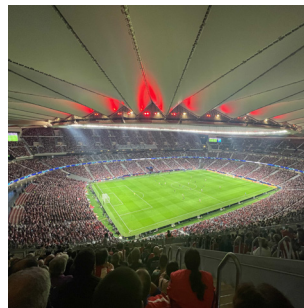
Vlaggen van vele culturen vol liefde en kleuren - Göteborg

Nederlandse flensjes op Kopenhaagse kerstmarkt

Het 'Grand Hôtel' in Stockholm

Diversiteit in een voetbalstadium - Madrid

Kunstenaars van overal opgelijst - Madrid

GA ZELF AAN DE SLAG!

Ga op zoektocht naar multiculturele 'peeks' in je eigen omgeving! Wat vind je bv in Leuven?

Gentrificatie in sociologisch onderzoek

- In gesprek met Hannah Weytjens

Niet enkel in de architectuur wordt er gekeken naar gentrificatie en hoe dat mensen hun gebouwde omgeving waarderen. Ook binnen de sociologie is dit een belangrijk thema. Daarom spraken we met sociologe Hannah Weytjens. Zij studeerde af als master in de sociologie in de optie cultuur en diversiteit en start aan een doctoraatsonderzoek rond datzelfde thema. Tijdens het interview spraken we met haar over het onderzoek dat zij doet en onderzoek dat gaande is binnen de sociologie.

[Hannah Weytjens]

Kan je om te beginnen uitleggen wat voor onderzoek je al gedaan hebt en wat je nog gaat doen?

Voor mijn thesis heb ik gekeken naar *scenes* in Brusselse wijken. Dit zijn een unieke combinatie van mensen die er wonen, de plaats, de voorzieningen die er zijn en de gedeelde waarden en normen op die plaats. Om zo de vragen te stellen: hoe geven mensen betekenis aan de wijk waar ze in wonen? Met wie delen ze die betekenis? Wat dan weer leidt tot de vraag: hoe zorgen culturele en esthetische voorkeuren er nu eigenlijk voor dat zowel diversiteit als ongelijkheid geproduceerd en gereproduceerd worden?

Hoe mensen betekenis geven en met wie dat ze die betekenis delen, zorgt er langs de ene kant voor dat een plaats een specifieke betekenis krijgt, maar het werkt ook

andersom: een plaats die al een betekenis heeft, trekt ook bepaalde mensen aan. Dat is waar gentrificatie aansluit bij mijn onderzoek. Er is al veel onderzoek gedaan naar hoe dat mensen met een middenklasse achtergrond kunnen aangetrokken worden tot een bepaalde stad of een bepaalde wijk. Voorgaand onderzoek heeft al aangetoond dat dat veel te maken heeft met die culturele en esthetische elementen. Terwijl er weinig gekeken wordt naar hoe dat dan zit voor anderen.

In november begin ik aan mijn doctoraat en dat gaat verder op mijn thesis. Ik ga dus verder uitdiepen hoe die culturele en esthetische elementen een effect hebben op waar mensen wonen, hoe ze betekenis geven aan een stad en vooral ook hoe superdiverse groepen mensen in een stad kunnen samenleven.

Kan je misschien kort uitleggen wat gentrificatie is?

Gentrificatie is het proces waarbij een buurt verandert naar de voorkeuren van de stijl van mensen met een middenklasse achtergrond. Dikwijls gebeurt dit vanuit de idee om een buurt meer aantrekkelijk en hipper te maken. Die definitie is vaak wat de meerderheidsgroep aantrekkelijk en hip vindt. In Brussel bijvoorbeeld zouden dat

de middenklasse, witte Vlamingen of Walen zijn. Mensen die in de positie zitten om de esthetiek van de stad te veranderen, zoals mensen in bestuursfuncties of architecten, hebben doorgaans een gelijkaardige smaakvoorkeur.

Natuurlijk is het ook zo dat als je meer middenklasse mensen aantrekt, de huur hoger wordt en andere mensen die er al langer wonen, kunnen er misschien niet meer blijven. Hetzelfde argument geldt voor het culturele aspect: als bepaalde mensen in een buurt gaan wonen en de buurt gaat zich meer vormen naar hun voorkeuren, dan worden misschien de voorkeuren, gebruiken en gewoontes van de andere mensen naar de achtergrond geduwd.

Welke scènes heb je kunnen onderscheiden voor je thesis?

In mijn thesis heb ik in Molenbeek twee scènes kunnen onderscheiden: *een Vlaamse middenklasse scene*, waarbij het echt wel duidelijk is dat dat niet alleen mensen zijn

uit de middenklasse, maar echt specifiek Vlamingen die ook Nederlands praten. Die in Molenbeek gaan wonen omdat ze diversiteit echt appreciëren, die dat echt belangrijk vinden in een samenleving en willen dat hun kinderen daarmee leren omgaan.

Langs de andere kant heb je dan ook bijvoorbeeld *een Marokkaanse scene*.

Uit mijn thesis is eigenlijk nog niet duidelijk of dat gaat over een heel brede groep of echt specifiek over mensen met een meer middenklasse achtergrond, want al mijn correspondenten hadden een middenklasse achtergrond, maar ik had niet genoeg data om echt zeker te zijn dat het een vereiste is voor die scene, of dat dat eerder een selectie effect was.

Etniciteit speelt dus een grote rol, maar ook dingen als een klasse achtergrond heeft een groot effect op wat voor soort cultuur en thuiscultuur dat je hebt, alsook wat voor soort dingen je mooi vindt en wat je goed vindt.

Welke rol speelt architectuur volgens jou in gentrificatie en in die scènes die je beschrijft?

Architectuur speelt zeker een belangrijke rol.

Een buurt als molenbeek kreeg een slechte reputatie na de aanslagen en men zegt ook dat het daar lelijk en vuil is. Terwijl er ook een hele grote groep is in mijn thesis die zeiden dat zij graag in Molenbeek wonen, en architectuur is zeker iets wat zij dan aanhalen.

Voor mijn thesis heb ik walkabouts gedaan (dat is al wandelend een interview door de buurt) en architectuur is iets wat meteen getoond wordt. Terwijl andere groepen, bijvoorbeeld de Marokkaanse scene in Molenbeek, veel minder focussen op architectuur. Wat bij hen dan weer heel belangrijk is, is meer het “thuis” gevoel. Als zij ergens in België zijn, voelen zij zich niet volledig thuis en in Marokko voelen zij zich ook niet persé thuis, maar de architectuur in molenbeek combineert voor hen die twee dingen door hele kleine ingrepen van de buurtbewoners zelf.

Wat voor ingrepen zijn dat dan zoal?

Het gaat bijvoorbeeld over winkels die op een bepaalde manier zijn ingericht. Er is veel zowel in het Frans als in het Arabisch geschreven op uithangboorden bijvoorbeeld. Je hebt typisch Brusselse gebouwen en die zijn dan net dat tikkeltje aangepast dat er het soort winkels en het soort voorzieningen zijn waar zij zich op hun gemak voelen en graag naartoe gaan.

[Overdekte markthal, Matongé, ©Hannah Weytjens]

Vormt participatief ontwerpen een oplossing om de buurt te respecteren zoals die is?

Dat is altijd een moeilijke oefening omdat je natuurlijk sneller de mensen bereikt die hun mening eigenlijk al goed kunnen doordrukken. Het kan zeker een oplossing zijn, maar het probleem is wel effectief dat veel bevolkingsgroepen niet bereikt worden en dat de kennis die we nu al hebben vanuit onderzoek, en ook vanuit de algemene perceptie, regelmatig gefocust is op die middenklasse gentrifiers. Er is op dit moment eigenlijk nog weinig geweten over de voorkeuren van andere mensen. Dat is een hele grote valkuil. Ik ben zeker dat participatieve projecten een hele grote bijdrage kunnen leveren, maar er moet altijd gezorgd worden dat de hele buurt mee betrokken is en dat blijft moeilijk. In onderzoek zitten we eigenlijk met hetzelfde probleem.

Is er dan wel een goede manier om aan gentrificatie te doen?

Gentrificatie is een complex proces, omdat daar zo veel verschillende factoren in meespelen. Steden als Brussel zijn superdivers, dus er zijn zo veel kleine elementen die meespelen, dat het moeilijk wordt om gentrificatie te hebben die voor iedereen goed is. Tegelijkertijd is gentrificatie nooit 100 % slecht, want dan zou er geen gentrificatie zijn. Het komt altijd wel een groep ten goede. Je kan natuurlijk ook gentrificatie hebben waarbij er wel specifiek voor gekozen wordt om voor één bepaalde groep - dikwijls de meerderheidsgroep- een buurt echt naar hun hand te zetten en waarbij er echt geen rekening wordt gehouden met andere inwoners. Ik denk dat dat wel slechte gentrificatie is.

Gentrificatie impliceert vaak de verdringing van (een deel van) de inwoners van een wijk. Maar verandering in se is niet altijd slecht. Wanneer is verandering goed? Ik denk dat het daarbij vooral belangrijk is om eerst de buurt goed te begrijpen. Zowel de meer harde cijfers: wie woont er? Hoe groot is de bevolking? Welke nationaliteiten zijn er? Wonen daar veel gezinnen of zijn er daar eerder alleenstaande mensen? Als ook meer de zachte component: Wat zijn de esthetische en culturele voorkeuren van de mensen die daar wonen?

Dat moet enerzijds vanuit onderzoek komen, anderzijds vanuit participatie, maar dat moet ook vanuit de architectuur zelf komen. Want het is ook wel de taak van de architect zelf om op zoek te gaan

naar literatuur daarover, alsook zelf te observeren en zelf na te denken. Door te onderzoeken, ontdekken wat nu precies de ingrepen zijn die je kan doen die voor zoveel mogelijk mensen iets positief kunnen brengen zonder dat dat veel negatieve of ongewenste neveneffecten heeft voor een hele grote groep andere mensen.

Kan je eigenlijk iets doen in een buurt om die beter te maken zonder dat je aan gentrificatie gaat doen? Kan je een buurt opknappen en toch die cultuur bewaren en liefst ook de mensen die er al zijn?

Ik denk dat dat inderdaad een hele interessante vraag is. Met de inzichten die ik uit mijn thesis heb gehaald alsook met het voorbereiden van mijn doctoraatsaanvraag heb ik daar wel een paar positieve dingen uit gehaald.

Waarom kijk ik in mijn onderzoek naar scenes? Er is niet één buurtcultuur, een buurt kan eigenlijk al superdivers zijn. Er zijn verschillende mensen, verschillende culturen, verschillende klassen, verschillende meningen... Daar zijn wel grote groepen in te bepalen, maar we kunnen het niet meer zo simplistisch stellen als "één buurtcultuur". Ik probeerde daar meer de details in te zien en te kijken naar hoe dat die groepen die hier wonen verschillen, maar ook hoe dat die gelijken op elkaar.

Uit mijn thesis blijkt ook wel dat de Marokkaanse scene en de Vlaamse middenklasse scene in Molenbeek samen leven in die buurt. Hebben die veel contact? Nee, eigenlijk heel weinig. Die gebruiken

Gentrificatie in Sociologisch onderzoek

andere voorzieningen, gaan naar andere winkels om hun inkopen te doen. Er zijn andere redenen waarom dat die hun buurt appreciëren, maar tegelijkertijd leven die ook wel gewoon vreedzaam samen.

“De Marokkaanse scene en de Vlaamse middenklasse scene in Molenbeek leven samen in die buurt. Hebben die veel contact? Nee, eigenlijk heel weinig. ...maar tegelijkertijd leven die ook wel gewoon vreedzaam samen.”

De mensen uit die Vlaamse middenklasse scene gaan daar misschien niet zo snel gaan shoppen voor kleren, want zij dragen niet persé modest fashion, maar zij gaan wel naar de slager ook al is dat toevallig een halal slager. Hetzelfde met de bakker. Op die kleine plaatsen zijn er dan wel weer ontmoetingen en zijn er ook gelijkenissen tussen de manier waarop dat die twee scenes betekenis geven aan hun buurt.

Je zei dat de mensen hun omgeving ook aanpassen om zich thuis te voelen. Kunnen we dit zien als een soort van *bottom up* gentrificatie?

Dat gebeurt dikwijls geleidelijk aan. Afhankelijk van de groep waar je het over hebt en afhankelijk van de middelen dat die hebben, kan dat sneller en drastischer, of net niet.

Als je over *bottom up* gentrificatie spreekt door mensen uit de middenklasse is dat eigenlijk hetzelfde mechanisme, maar zij hebben een relatief hoog en stabiel inkomen. Die hebben vooral ook het geluk van gewoonlijk goede netwerken te hebben.

[Lokale winkels , Molenbeek, ©Hannah Weytjens]

Hun voorkeur en de manier waarop zij de buurt of de stad eigen willen maken, komt meestal overeen met de visie van de mensen in het bestuur en met de visie van architecten. Het zijn ook die mensen die beter weten hoe de mogelijkheden te creëren, die zelf een brief sturen naar de burgemeester, die naar een open vergadering gaan, die erin geïnteresseerd zijn als er bijvoorbeeld een aankondiging is voor een participatief project. Zij maken hun buurt eigen en maken die zoals zij denken dat het beter is, maar omdat zij al die voordelen hebben kan dat veel sneller en veel efficiënter gaan.

Wanneer je bijvoorbeeld kijkt naar die

Marokkaanse scene in Brussel: dat gaat veel meer geleidelijk aan door mensen die zelf met kleine ingrepen in hun eigen winkel, in hun eigen huis, alles een beetje meer naar hun hand zetten. Dat gaat veel minder vaak in samenwerking met het stadsbestuur, of in samenwerking met een architect zijn. Terwijl er in Brussel natuurlijk ook wel mensen met Marokkaanse achtergrond in het stadsbestuur zitten. En er zijn ook wel samenwerkingen, maar in veel mindere mate.

Dan is het voor de architectuur goed om je daar bewust van te zijn en ook te kijken naar de kleine ingrepen die er al zijn gebeurt om daar uit te leren.

Ik denk dat dat inderdaad wel belangrijk is. Bewustzijn is altijd wel een eerste stap: inzien dat als je ergens een project wilt doen en je wilt dat dat een project is dat de buurt betreft, weten dat de buurt niet één duidelijk geheel met duidelijke kenmerken is. Ondertussen moet je er ook rekening

mee houden dat je misschien biased bent om bepaalde voorkeuren sneller aan te nemen, omdat dat ook dichter aansluit bij je eigen voorkeuren.

Wil dat daarom zeggen dat je 100% de andere groep moet volgen en je eigen ideeën moet laten varen? Nee, natuurlijk niet, het is altijd een wisselwerking. Als architect ben je degene die ervoor gestudeerd heeft. Je weet hoe je erover moet nadenken wat het beste gebouw is voor die plek en wat de beste ingrepen zijn. Maar je ervan bewust zijn dat je naar die verschillende groepen moet kijken is belangrijk, alsook weten dat het moeilijk is om die groepen te bereiken. Bijvoorbeeld zelf al eens gaan kijken welke ingrepen gebeurd zijn in de buurt waarvoor je ontwerpt, is een goede manier om te kijken hoe je dit nu kan betrekken in je ontwerp.

Die kleine ingrepen zijn vaak meer onzichtbaar, maar wat mij ook wel opviel, is dat het snel als minder kwalitatief gezien wordt. Terwijl er mensen in de buurt zijn

[De kaai in Molenbeek, ©Hannah Weytjens]

Gentrificatie in sociologisch onderzoek

die dat juist als het allerbeste in hun buurt beschouwen.

Hoe kunnen we als architecten zorgen dat we niet alleen ruimte maken voor diversiteit, maar ook ontmoetingen creëren tussen die verschillende mensen?

“A social mix doesn’t necessarily lead to social mixing.” Het is niet omdat je een sociale mix hebt in een buurt, dat die sociale mix zich ook mengt. Je kan perfect een sociale mix hebben van mensen die allemaal naast elkaar leven en nog altijd met het zelfde soort mensen omgaan als wanneer dat er geen sociale mix was. Dat wordt doorgaans als iets negatiefs gezien, maar is het dat persé?

Er zijn altijd wel wat interacties en dat leidt misschien niet tot een perfecte mix en een superdivers persoonlijk netwerk, maar volgens mij is dat ook niet noodzakelijk iets slecht. De aanwezigheid van verschillende

culturen, zonder dat je beste vrienden bent met iemand uit die andere cultuur, kan ook al een verrijking in je leven zijn.

Dat is ook waar architectuur een grote rol in kan spelen: ontmoetingsplaatsen, kijken wat voor soort dingen dan wel gemeenschappelijk zijn tussen die mensen. Dat is moeilijk om uit een handboek te leren, juist omdat er die superdiversiteit is en omdat dat zó hard verschilt voor iedereen. Het is ook moeilijk om daar in alles rekening mee te houden, maar je kan wel algemeen begrip van de grote groepen in steden opbrengen. Alsook ervoor zorgen dat je iedereen betreft. Dat als je een participatief project opstart, je de allerbelangrijkste dingen daar uit kan halen en daar rekening mee kan houden.

“A social mix doesn’t necessarily lead to social mixing.”

[Rondpunt, Matongé, ©Hannah Weytjens]

“Superdiversiteit is eigenlijk diversiteit binnen die diversiteit.”

Je spreekt regelmatig over superdiverse steden, misschien kan je dat even uitleggen?

Neem bijvoorbeeld Brussel. Wie woonde er 50 jaar geleden in Brussel? Daar woonden nog de arbeider die vroeger in de fabriek heeft gewerkt en daar is blijven hangen, daar woonden de Marokkanen die in de mijnen zijn komen werken en om dezelfde reden ook een paar Turken. Je had vaste migratie stromen. Er was veel diversiteit in Brussel, maar je kon wel nog duidelijke groepen onderscheiden.

Superdiversiteit is eigenlijk diversiteit binnen die diversiteit. Mensen hebben tegenwoordig heel veel verschillende etnische achtergronden, maar ook verschillende klasseachtergronden. Iedereen die vanuit Marokko in de mijnen kwamen werken, waren mensen uit dezelfde soort klasse. Als jij een universitair

diploma uit Turkije had, ging jij hier niet in een mijn komen werken. Die groepen waren heel duidelijk afgebakende groepen. Dat is vandaag de dag niet meer. Iedereen komt om andere redenen. Door globalisatie is het zoveel makkelijker geworden om te verhuizen, maar ook onder de mensen die hier dan al een paar generaties wonen, zijn sommigen ondertussen de sociale ladder opgeklimmen. Bijvoorbeeld ook met gemengde huwelijken en al dat soort dingen. De talen die gesproken worden in Brussel zijn ongezien veel. Het is allemaal zo gemengd, complex en divers geworden, dat je diversiteit niet meer zo gemakkelijk uit elkaar kunt halen en in duidelijke groepen kunt opbreken.

Multiculturaliteit in Göteborg

- *“Stannar vid: Hjällbo.” _ “Volgende halte: Hjällbo.”*

“Ik zit in de tram op weg naar de ontwerpstudio in Hammarkullen. Het stedelijke landschap verandert opmerkelijk. Statige, historische gebouwen maken plaats voor uniforme, moderne woningbouwprojecten uit de jaren '60 en '70 van “The Million Homes Programme” in Zweden. De diversiteit van de mensen wachtend op de perrons groeit. We zijn amper een kwartier van het Centraal Station in het centrum vandaan, maar het contrast kan niet groter zijn.”

Een aantal van de dichtstbijzijnde stadsdistricten ten noorden van Göteborg zijn Hjällbo, Hammarkullen en Angered. Toch is meer dan de helft van de Gothenburgers die ik ontmoet in en rond de universiteit hier nog nooit geweest. Doorheen conversaties en discussies wordt de oorzaak hiervan me al snel duidelijk:

Vooroordelen. Sterk.

Zonder grijswaarden.

Zwart-en-wit.

PLANNING VOOR SOCIALE INCLUSIE

De ontwerpstudio “Design and planning for social inclusion” biedt echter de kans om deze oogkleppen van ons af te schudden. Het doel is om binnen deze wijken de sociale exclusie aan te kaarten. De rol van architectuurstudenten is niet ontwerpen voor, maar met de mensen; Zoals De Carlo schreef in zijn bekende ‘Parametro’:

“Architecture is too important to be left to architects.”

Participatie en co-design vormen de sleutel van een goed ontwerpvoorstel. Doina Petrescu biedt inzichten op hoe we participatief ontwerpen kunnen zien

als een collectieve ‘bricolage’: een geheel van zoveel verschillende verlangens en behoeften, waarbij iedereen de kans krijgt om zijn puzzelstukje binnen de grote puzzel in te passen. Wanneer je als architect de controle los kunt laten om alles te definiëren, kan er iets gebeuren wat je je eerder niet had kunnen voorstellen. Mensen worden mede-ontwerpers, plekken komen tot leven. Wanneer je eens publieke ruimte begint te plannen op deze manier lijkt het zo vanzelfsprekend. Zeker als je publiek definieert als ‘voor iedereen’, de zichtbare, maar ook ‘onzichtbare’ gebruikers. Het is te gemakkelijk om gewoon je pen over het papier te laten glijden zonder dialoog. Vooroordelen zijn te gemakkelijk.

Multiculturaliteit in Göteborg

CONFRONTATIE

Doorheen de ontmoetingen binnen deze stadsdistricten wordt het al snel duidelijk dat multiculturaliteit de norm is. En het is niet zomaar een norm. Het is er eentje waar ze trots op zijn. Multiculturaliteit betekent voor hen wederzijds respect, resulterend in broederschap en een hele sterke gemeenschapszin. De jeugd waarmee ik babbel omarmt deze diversiteit; Culturen mengen zich en op de recreatieterreinen wordt er geen onderscheid gemaakt tussen afkomst of religie.

“We communicate in Swedish, but there are so many languages around us.”

“We are a real community, everybody knows each other.”

“There is no racism in Hjällbo, we are all brothers and sisters.”

Velen komen zelden in het centrum van Göteborg. Sterke vormen van racisme weerhouden hen en geven hen het gevoel

dat ze er niet thuis zijn. Wanneer je vraagt waar de bewoners vandaan komen, krijg je amper het antwoord ‘Göteborg’. Hjällbo, Hammarkullen of Angered: dat zijn hun veilige thuishavens, ondanks het feit dat deze districten geografisch onder de grote noemer van Göteborg behoren.

“Actually Angered is a big city in a big country, Göteborg should be a suburb of Angered!”

Het contrast kan niet groter zijn. De meningen van buitenstanders tegenover deze van de bewoners zelf zijn tegenovergesteld.

getto-thuis. gevaarlijk-veilig. vuil-natuur. frustratie-liefde. vreemden-broeders. ‘Blijf daar weg’-’Hier wil ik mijn kinderen opvoeden.’

zwart-wit. Uiteraard komen vooroordelen niet uit het niets. Recente incidenten vallen niet te ontkennen, maar wat opvalt is dat mensen veel beter zijn in het herinneren van negatieve momenten.

TRANSFORMATIE

De voorbije jaren werd er sterk geïnvesteerd in de omringende stadsdistricten van Göteborg. Zo ontpopten er bijvoorbeeld in Hammarkullen vele speeltuinen, installaties en kunst. De cijfers liegen niet. Werkloosheid en criminaliteit dalen. Het welzijn stijgt. De buurt leeft op. Ook in andere districten is deze tendens duidelijk. Toch zijn er heel wat mensen discontent. Vele van deze interventies, geplaatst met de allerbeste bedoelingen, blijven een sterk top-down proces. Uitzonderingen bestaan, maar meestal zijn de stemmen van de bewoners niet de prioriteit.

Een duidelijk voorbeeld hiervan is in opkomst in Hjällbo, waar men de buurt wil opwaarderen met een volledige vernieuwingsproject van dit stadsdeel. Het programma bevat 1000 nieuwe woningen, waaronder ook villa's. Hiernaast worden het wijkpark en het bestaande plein getransformeerd en worden twee ruime stadsstraten aangelegd. Een scholier uit de school in Angered, wonend in Hjällbo, vertelt ons enthousiast over het nieuwe project dat een groeiende economie en welzijn zal brengen in zijn 'hometown'. Het is soms moeilijk te onderscheiden wat de mening is van de inwoners zelf en wat hen in het hoofd geprint is. Hij eindigt het onderwerp met het vermelden dat heel wat van zijn vrienden zullen moeten verhuizen omwille van dit gigantische project. "That's a pity", eindigt hij.

Uiteraard is het een munt met twee zijden. Deze gebieden zijn ontwikkeld in de recordjaren van het 'Million Homes Program'.

[Kunst in Hammarkullen, Göteborg, ©Luna Manders]

Op dit moment is er nood aan nieuwe woningen door de steeds sterker wordende overbevolking. Sommige families wonen in proportioneel gezien kleine appartementen, waar renovaties zeer welkom zijn. Bovendien is het zeker niet gelogen dat door extra diensten aan te bieden en verschillende inkomensgroepen samen te brengen, bepaalde doelen bereikt kunnen worden. Veranderingen brengen in een omgeving en de maatschappij zonder enige top-down benadering is niet vanzelfsprekend. De balans vinden tussen bottom-up en top-down is dan ook een opgave die veel tijd en welwillendheid vraagt.

Een open blik en een flinke portie nieuwsgierigheid vormen de start ingrediënten om naar multiculturaliteit te kijken. Contrasten mogen er zijn. Maar we moeten ze omarmen. Transformeer 'voor-oordelen' naar 'na-lessen' via een open dialoog. Dankbaarheid is het gevolg: langs beide kanten.

House of One - Berlijn

- Een multireligieus gebedshuis, *Kuehn Malvezzi*

House of one is een toekomstig interreligieus gebedshuis centraal gelegen in de metropolitane stad Berlijn. In het gebouw bevindt zich zowel een kerk, als een moskee, als een synagoge. Het is de allereerste keer dat deze drie typologiën gecombineerd worden in één samenhangend ontwerp. Het berlijnse architectenbureau 'Kuehn Malvezzi' weet de verschillende gebedshuizen ingenieus samen te brengen. Het project hoopt een ontmoetingsplaats te worden voor iedereen in de superdiverse stad. Via dialoog tussen de verschillende religies en hun urbane omgeving, streeft het naar meer religieuze tolerantie.

[©Kuehn Malvezzi (PHOTO: Ulrich Schwarz)]

- Een multireligieus gebedshuis, *Kuehn Malvezzi*

[De centrale ontmoetingshal, 'House of One', Berlijn, ©Kuehn Malvezzi]

“diversity within unity”

[SITUERING]

**Scharrenstraße 10
10178 Berlijn, Duitsland**

De locatie is niet willekeurig gekozen. 'House of One' grenst aan het 'Petriplatz', een zeer centraal plein in Berlijn, en zal gebouwd worden op de plaats waar ooit een 13de eeuwse katholieke kerk stond, de 'Petrikirche'. Deze werd sterk beschadigd tijdens WOII en uiteindelijk volledig

[IDEE]

Het idee voor zo'n interreligieus gebedshuis is ontstaan uit 3 kleine lokale gemeenschappen, één uit elke geloofsovertuiging. Zij voelden dat er nood is aan meer sociale tolerantie en een plaats voor dialoog in hun diverse stad. Een plaats waar hun verschillende culturen en geloven elkaar beter kunnen leren kennen en verstaan, om zo meer vreedzaam samen te leven in de toekomst. Hun idee werd van in het begin sterk gesteund. Ze ontvingen meerdere donaties uit verschillende richtingen, zowel van de staat als van een groot aantal particulieren.

Voor het verdere ontwerp werd er een architectuurwedstrijd uitgeschreven. In 2012 kaapte het Berlijnse architectenbureau 'Kuehn Malvezzi' hier de winst weg. Een heel projectteam van architecten en ingenieurs werd opgesteld vanuit het bureau.

Op 27 mei 2021 werd de eerste steen gelegd. Men hoopt klaar te zijn tegen het jaar 2024/25.

neergehaald tijdens het communistische bewind (1945-1989). In 2007 zijn enkele archeologische restanten van de kerk herontdekt. Deze restanten verwerkte 'Kuehn Malvezzi' in hun ontwerp en ze zullen zichtbaar blijven voor het publiek in de 'kelders' van het huis.

House of One

[OPMERKELIJKE FACADE]

Een puur natuurlijk gebouw, dat is het doel. Het hele gebouw wordt opgetrokken in de gele natuursteen, gebakken kleiklinker. Zo tracht het zich af te zetten tegen de rode en grijze baksteen in zijn omgeving en wordt het een herkenbare plaats. De muren zullen overal minstens 1 meter dik zijn, zo kunnen ook de synthetische isolatiematerialen achterwege gelaten worden.

Anderzijds zorgt de kalme symplistische geometrie van de facade voor een universeel karakter en maakt het een aantrekkelijke plaats voor iedereen. Ze zorgt ervoor dat het juist wel opgaat in zijn bebouwde omgeving. Deze dubbele benadering van de facade is een vertaling van de hoofdgedachte achter het hele project :

“The balance between unity and diversity”

Een 7 meter hoge rechthoekige-bogen galerij ligt in lijn met de symplistische facade en de Gertraudenstraße en vormt zo mee een publieke doorgangsas. Deze loopt gelijk met het straatniveau in tegenstelling tot de rest van het vernieuwde Petrizplatz.

Het Petriplatz wordt anderhalve meter verhoogt. Hoofdzakelijk wordt dit gedaan om de archeologische vondsten van de ‘Petrikerche’ toegankelijk en zichtbaar te houden voor het publiek. Deze ingreep zorgt echter ook voor een subtiele scheiding en verbinding tussen het drukke stadsleven en de heilige gebedsruimten en vormt zo een ideale plaats voor terrasjes van nabijgelegen café’s.

[©Kuehn Malvezzi (PHOTO: Ulrich Schwarz)]

[De stadsloggia, ‘House of One’, Berlijn, ©Kuehn Malvezzi]

- Een multireligieus gebedshuis, *Kuehn Malvezzi*

Variërende perforaties in de facades zorgen voor diverse spelen van licht en donker in de verschillende gebedsplaatsen en geven elke ruimte een eigen uniek karakter.

[CENTRALE ONTMOETINGSPLAATS]

De verschillende gebedsplaatsen zijn verbonden door een centrale hal, die zo een ideale ontmoetingsplaats voor de diversen vormt. Alle routes kruisen hier. Het is zowel een vertrekpunt naar de gebedsplaatsen als naar de oude ruïnes als naar de bibliotheek als naar de stadloggia als naar de buitenwereld.

Toch blijft het mogelijk voor de gebedsplaatsen om zich af te zonderen en tot hunzelf te keren via een eigen aparte

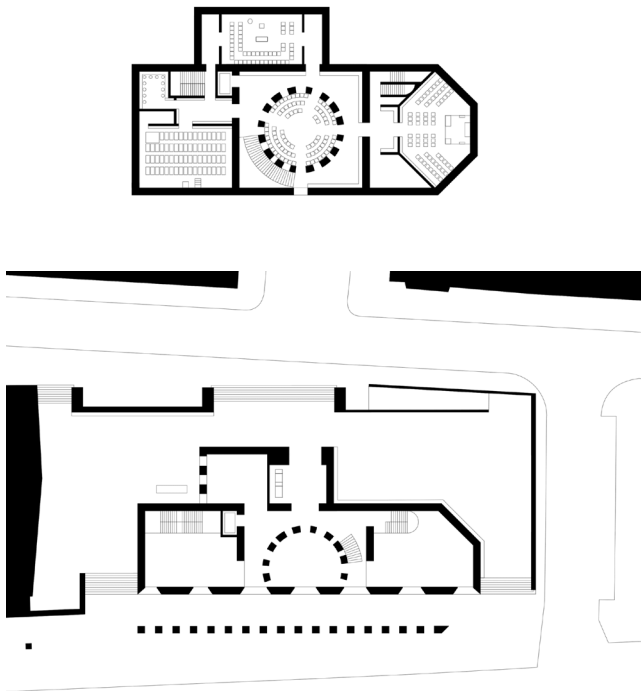
trappen- en inkomhal.

[STADSLOGGIA EN BIBLIOTHEEK]

Naast plaats voor religie en bezinning wordt er ook naar een connectie gezocht met de diverse urbane omgeving en wetenschap. De stadsloggia als culminatiepunt biedt zo een prachtig zicht over de stad Berlijn en een bibliotheek tussenin de archeologische vondsten creëert plaats voor wetenschappelijk onderzoek.

Literatuurlijst

- (1) S.N. 2012. "Kuehn Malvezzi, House of One." Divisare. September 20, 2012. <https://divisare.com/projects/210505-kuehn-malvezzi-house-of-one-berlin/>
- (2) S.N. "House of One." Kuehn Malvezzi. <https://kuehnmalvezzi.com/?context=project&oid=Project:14687>

[©Kuehn Malvezzi]

[©Kuehn Malvezzi]

Place Schuman - Brussel

- "A meeting point for Europeans" - D.A., Cobe Architects

[©Cobe]

Sinds 1997 speelt Brussel de belangrijke rol van 'Europese hoofdstad' waarbij heel wat instellingen hier gevestigd zijn en een echte Europese wijk vormen. De toegang hiertoe wordt gevormd door Place Shuman, een project geleid door het Deense 'Cobe architects' en het Belgische BRUT architecten. In 2015 wonnen zij een internationale ontwerpwedstrijd uitgeschreven door de Brusselse Overheid. Het jonge Deense bureau is voor een groot deel verantwoordelijk voor de transformatie van Kopenhagen als een oude havenstad tot een duurzame en leefbare hub. Het kleine, maar bedrijvige BRUT architecten is op zoek naar het verbeteren van onze alledaagse leefomgeving en laat de disciplines stedenbouw en architectuur graag overlappen met elkaar.

Wat vroeger een druk rondpunt was, zal tegen 2025 getransformeerd worden tot een democratische ontmoetingsplaats: alle inwoners en instellingen van de Europese Unie zijn verenigd onder één spiegelend dak. Het project draagt bij om van Brussel een stad voor mensen te maken in plaats van voor auto's.

"A MEETING PLACE FOR ALL EUROPEANS UNDER ONE ROOF"

Schuman is vandaag vooral gekend als een verzadigd rondpunt voor auto's met heel weinig ruimte voor voetgangers.

De inspiratie voor de geometrie van het project werd geput uit de zaal van het Europese parlement. De oprichter van Cobe, Dan Stubbergaard legt uit:

"Place Schuman zal permanent toegankelijk zijn als een plaats voor democratie en het delen van kennis. Het biedt een plek om te zitten, te blijven hangen, te protesteren, te discussiëren en na te denken over politiek. Alle burgers van de EU zullen verenigd zijn onder één dak."

Het project bestaat uit een paviljoen dat overdekt is met een iconisch en spiegelend dak dat het plein en de mensen reflecteert. De trechtersvormige opening centraal in het dak kadreert de gebouwen van de Europese instellingen in de omgeving.

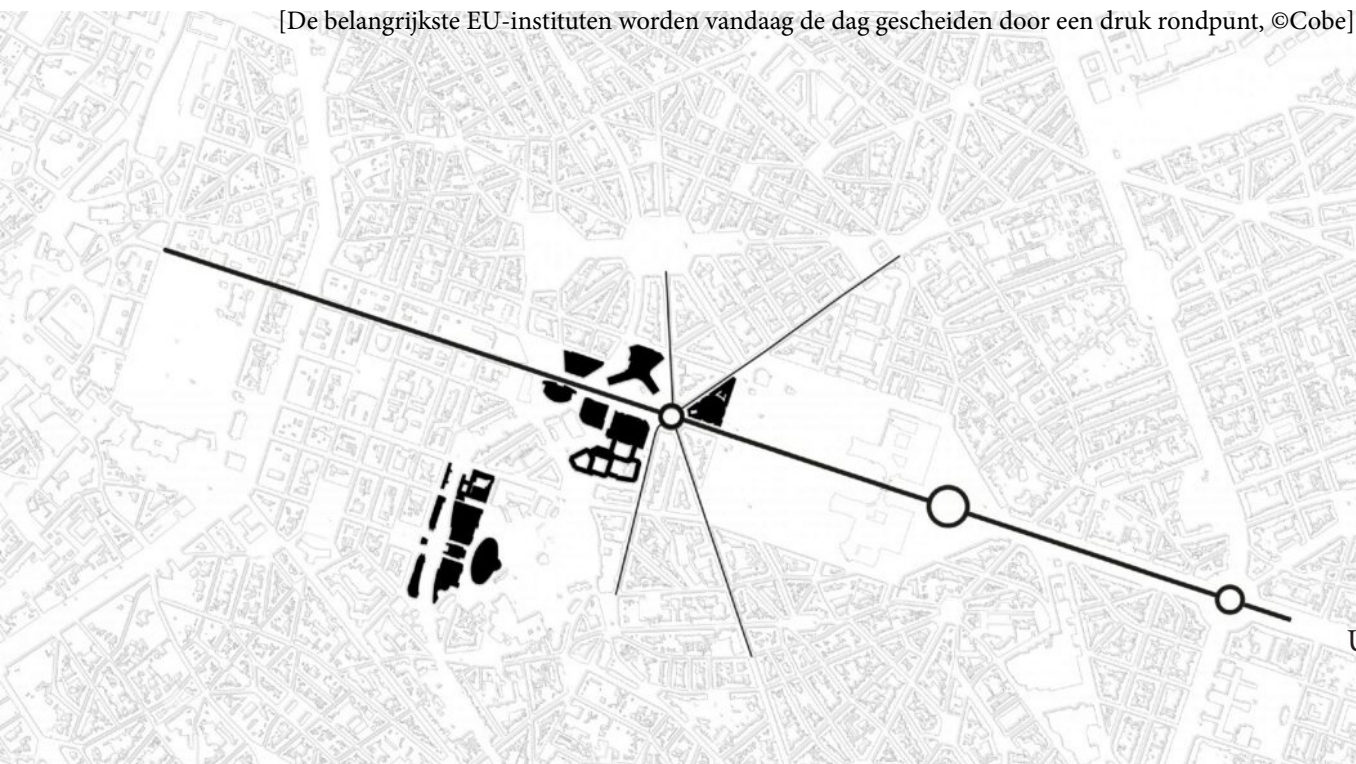
Het creëert een ontmoetingsplaats voor nationaliteiten, culturen, talen en geslachten en het put inspiratie uit de oude Griekse 'agora', de bakermat van democratie. Ze bestaat uit een 'kom' van concentrische trappen die dienst doen als een zittribune. Rondom de agora strekt een groot voetgangersgebied uit waarin verschillende activiteit plekken gecreëerd worden. Op die manier wordt Schuman tot een epicentrum gemaakt van een moderne Europese democratie.

Literatuurlijst

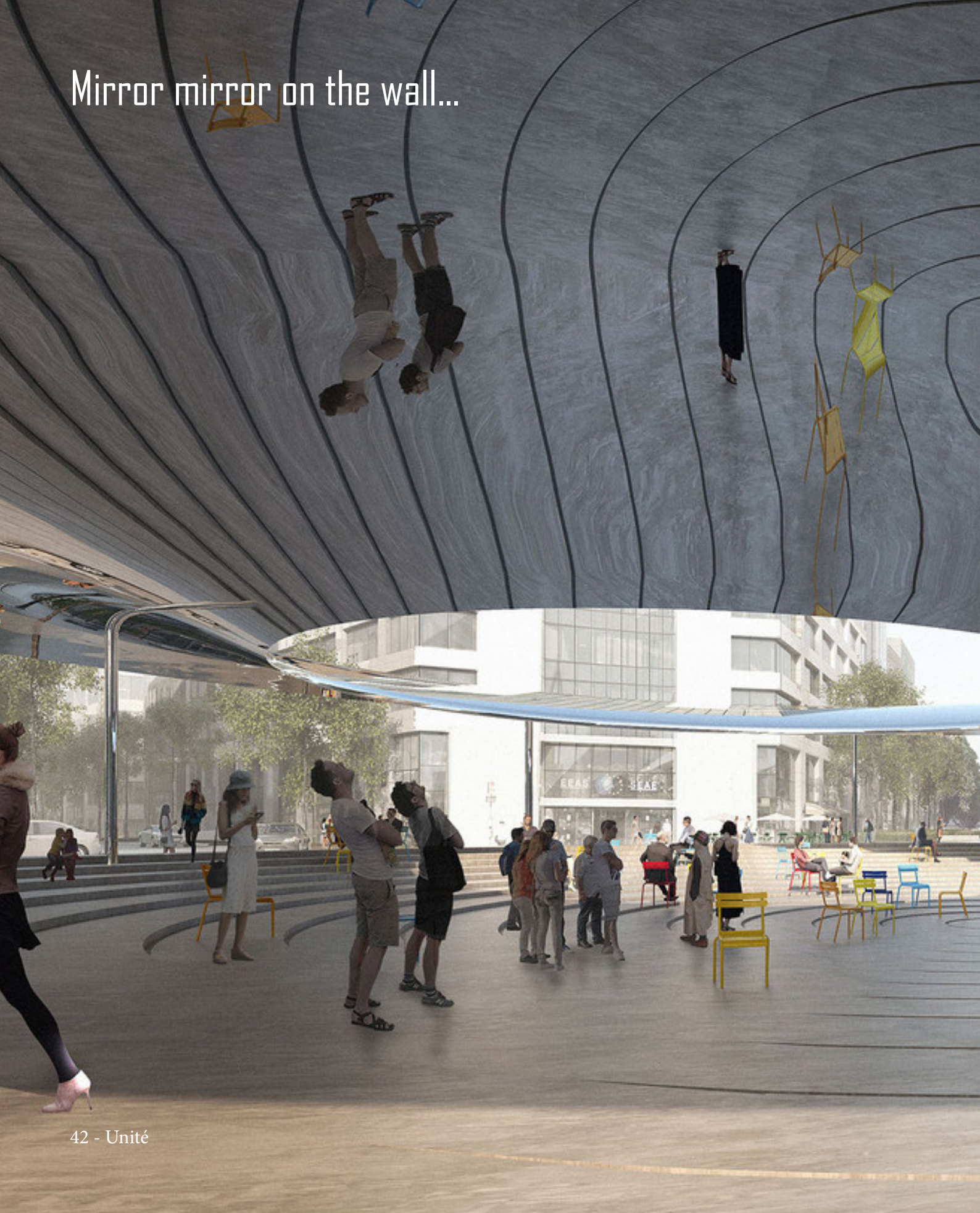
(1) Cobe. "Place Schuman". Cobe. <https://cobe.dk/idea/place-schuman>

(2) Brut. "From Roundabout to Urban Agora." Brut. Juni 2, 2022. <https://www.brutweb.be/projects/schumanplein/>

[De belangrijkste EU-instituten worden vandaag de dag gescheiden door een druk rondpunt, ©Cobe]

Mirror mirror on the wall...

“Architecture is the very mirror of life. You only have to cast your eyes on buildings to feel the presence of the past, the spirit of a place; they are the reflection of society.”

- I.M. Pei

Architectuur is niet alleen een reflectie van de samenleving, ook van de architect. Durf jezelf te reflecteren in je werk.

Kijk eens in de spiegel.

Back to the Roots

- Stenen boogbruggen in Tanzania, *Enabel*

Enabel - is het Belgisch ontwikkelingsagentschap dat actief is in meer dan 20 landen in Afrika en het Midden-Oosten. Hierbij tracht het innovatieve oplossingen aan te bieden om deze landen te helpen de huidige uitdagingen omtrent het klimaat aan te pakken in het kader van de 2030-doelstellingen. Bovendien streeft Enabel naar een inclusieve sociale en economische ontwikkeling door onder andere partnerschappen aan te gaan met meer dan 60 (inter)nationale expertorganisaties.

In dit artikel - gaan we dieper in op één van hun partnerlanden, Tanzania, waarbij vooral gefocust wordt op twee prioritaire sectoren in de Kigoma-regio, namelijk het voorzien van basisinfrastructuur voor water-en sanitaire voorzieningen en duurzame landbouw. Om deze doelen mee in de hand te werken, bouwt Enabel sinds 2018 stenen boogbruggen voor de lokale gemeenschappen. We namen een interview af met Indra Scheerlinck, junior-expert bij Enabel.

Wat was de specifieke rol van Enabel in dit project?

“Onze rol is relatief gevarieerd en kan wat verschillen van brug tot brug, maar in grote lijnen staan wij in voor technische ondersteuning -alles van inspectie tot ontwerp en werfopvolging in samenwerking met TARURA - en financiële ondersteuning, namelijk alles, behalve lokale materialen en de arbeid geleverd door de bewoners.”

Hoe was het voor u om te werken in deze nieuwe cultuur?

“Ikzelf ben iets meer dan een jaar geleden

beginnen werken op dit project. Ik had gelukkig al wat ervaring in het ontdekken van nieuwe culturen, vooral door mijn thesis die plaatsvond in Kathmandu in Nepal.

De cultuur in Tanzania -en zeker in Kigoma- verschilt enorm van de Europese context. Vooral de werkcultuur en de voorkennis via opleidingen is verschillend. Anderzijds zijn de mensen daar zeer open en helpt dit om snel te integreren in de context. Dankzij behulpzame collega's voelde ik me zeer snel thuis.”

KLIMAAT ALS DRIJFVEER

Een jaarlijkse bevolkingsgroei van drie procent en geografische verspreiding van de Tanzaniaanse inwoners zorgen ervoor dat er een grote druk komt te staan op de mobiliteitsinfrastructuur. Hoognodige infrastructuurprojecten worden op de lange baan geschoven omwille van de hoge kostprijs van staal en gewapend beton.

De grote rivier de 'Kaseke' maakt het leven van de bewoners van het dorp Nyabigufa naar eigen zeggen erg moeilijk. Ze zorgt voor een moeilijke verbinding met de omgeving, zeker wanneer het net geregend heeft, zegt Magdalena Leonard Kagege, Burgemeester van Nyabigufa.

Hoe was de sociale/economische situatie in Tanzania voor de bruggen werden gebouwd?

"Tanzania is een zeer groot land waarin de welvaart sterk verschilt in de verschillende regio's. Kigoma is één van de armste regio's met veel heuvels en een grote regenval in het regenseizoen wat veel riviertjes met zich meebrengt. Het is ook echt een landbouwregio waarin de bewoners zich overal kunnen bevinden en er veel afgelegen gronden gebruikt worden voor deze landbouw."

Hoe moeilijk was het voor de boeren om hun goederen te transporteren?

"Het meest gangbare transport voor de boeren is vandaag nog steeds de fiets en de brommer. Wij, Europeanen, kunnen ons niet inbeelden op welke manier motoren hier rijden. Zij durven vaak bescheiden,

houten bruggen te gebruiken die meerdere keren per jaar weggespoeld worden of rijden door rivierbeddingen op momenten dat het waterniveau laag staat. Sommige plekken zijn gewoonweg niet bereikbaar wanneer het regent."

Waren de lokale bewoners en overheden makkelijk te overtuigen van dit project?

"Voor dit project werd er van het begin samengewerkt met de ingenieurs van TARURA. Afhankelijk van de district-ingenieur en het enthousiasme van de lokale bevolking werden er in sommige van de 6 districten meer bruggen gebouwd dan andere. Specifiek voor de verdere uitrol van boogbruggen hebben we geluk gehad dat een van de lokale ingenieurs de mogelijkheden van deze bruggen voor heel Tanzania weer goed begreep. Hij heeft dan ook enorm veel invloed gehad in het succes van dit verhaal. Hij is ondertussen de nationale coördinator die probeert om verschillende regio's te overtuigen en daar ook de bruggen aan het opstarten is. In het algemeen is het gemakkelijker voor dit soort projecten -fysieke infrastructuur- om geen weerstand te ondervinden, aangezien deze een zichtbaar resultaat geven en bijna iedereen het concept van bruggen kent en weet waarvoor ze dienen. Bovendien staat de regio gekend voor zware regenseizoenen waarin het niveau van een rivier tijdens een regenval makkelijk twee tot drie meter kan stijgen. Dit betekent dat iedereen die hier woont, het belang van een goede brug goed kent. Om die reden was er al van in het begin veel enthousiasme."

STENEN BOOGBRUGGEN ALS

OPLOSSING

De oplossing hiervoor wordt in het verleden gevonden en is geïnspireerd op stenen boogbruggen die meer dan 2000 jaar geleden al werden gebouwd in bijvoorbeeld het Oude Rome. Bruggen waarvan vandaag de dag sommigen nog steeds in zwang zijn.

Waarom werd de inspiratie juist gezocht bij de Romeinen?

“Interessant om te weten is dat de eerste ‘echte’ boogbruggen al werden gebouwd voor-en in de tijd van de Mesopotamiërs . Pas 1000 jaar later zorgden de Romeinen voor verfijning van deze bruggen en brachten de bouw op een grotere schaal. Er zijn veel verschillende redenen om voor deze bouwtechniek te kiezen. Ik denk dat de lokale aanwezigheid van de bouwmaterialen hiervan een belangrijke is. Het transport van stenen van buiten de regio zou het project heel duur en niet-duurzaam maken. De arbeid is hier heel goedkoop en bovendien is er slechts weinig gespecialiseerd materiaal en kennis nodig. Een manual met enkele vuistregels erin volstaat om de ingenieur en de metser de systemen te laten begrijpen.”

Wordt er eenzelfde levensduur verwacht voor de Tanzaniaanse bruggen als voor de Romeinse?

“Een ander groot voordeel is inderdaad de lange levensduur, alhoewel dat niet de hoofdreden is waarom voor deze techniek gekozen werd. Er is slechts weinig onderhoud nodig aan de bruggen. Ze dienen wel opgevolgd te worden voor

barsten, maar er treden hier geen typische slijtagepatronen op zoals voor betonnen bruggen of ondervinden geen risico op roest zoals bij stalen bruggen het geval is.”

Kan u ons wat meer vertellen over de werkwijze van het bouwproces? Wordt er veel geïmporteerd vanuit Europa of wordt er vooral beroep gedaan op de lokale inwoners?

“In het bouwproces worden er heel weinig machines en grote tools gebruikt. Er is enkel import van kennis uit Europa en ondertussen zelfs al lokale kennis aangezien de huidige manual gebaseerd is op documentatie uit Kongo en oost-Afrika. De grootste tools zijn zelfgebouwde stellingen met stammen en houten planken, zelfgebouwde ladders... Geen enkele van de gebruikte materialen komt op dit moment van buiten Tanzania.”

Wordt er ook nagedacht over de eventuele mogelijkheid tot disassemblage van de bruggen, gericht op het hergebruik van de stenen?

“Aangezien de levensduur van de bruggen ingeschat wordt op minimaal 200 jaar en de nood aan deze bruggen waarschijnlijk altijd zal blijven, is er niet nagedacht over disassemblage. Wel wordt er nagedacht om het gebruik te kunnen aanpassen aan de realiteit. Wij hebben bijvoorbeeld enkele bruggen gebouwd in een dorp dat enkel bereikbaar is te voet. Hier zijn dus geen fietsen, motoren of wagens. Hierdoor bedraagt de breedte van de brug slechts twee meter. De funderingen daarentegen zijn echter al gebouwd op vijf meter om de

verbreding van de brug te vereenvoudigen op het moment dat deze dorpen toch toegankelijk worden voor groter vervoer.”

Hierbij levert Enabel een kosteneffectief alternatief om dezelfde positieve resultaten te halen als met meer conventionele stalen of betonnen bruggen en bovendien wordt er 50-80% minder CO₂ uitgestoten.

Lokaal is het sleutelwoord. Op het platteland in Tanzania is het zeer duur om materialen zoals staal en beton te gebruiken. De lokale arbeid daarentegen is goedkoop en de aanwezigheid van lokale materialen zoals stenen, zand en water die nodig zijn om de boogbruggen te bouwen, zorgen dat bouwkosten met 80-85% verminderd worden.

Welke factor is nog steeds de grootste contributie aan koolstofuitstoot? Is er een kans om deze uitstoot nog te verlagen?

“De grootste besparing in vergelijking met de moderne bruggen is het cement (en beton), wat nog steeds een van de grootste uitstoten is. Op dit moment zou er onderzoek kunnen gedaan worden om de cementmortel te vervangen door kalkmortel en op die manier verder uit te sparen. Voor de beginfasen van dit project was dit echter geen optie, omdat hier naar een eenvoudige oplossing werd gezocht die iedereen begrijpt en gelooft. Kalkmortel zou namelijk veel wantrouwen oproepen. Bovendien wordt het door het gebruik van kalkmortel belangrijker om het op een correcte manier uit te voeren en is er meer risico op snellere slijtage. Het is wel interessant om verder te onderzoeken voor

toekomstige projecten in regio's met lokale kalk of regio's met aardbevingen. Kalk is wat flexibeler dan cementmortel dat geen beweging toelaat.

“Een andere grote uitsparing is het transport. Cement en staal worden zelden lokaal geproduceerd -zeker hier- en dit is ook hier nog steeds een van de grootste uitstoten. Gelukkig ligt Kigoma aan een grote spoorlijn en wordt voor het grootste deel van onze districten cement geleverd met de trein. Hier speelt de verduurzaming van de transportsector een belangrijke rol en dit is veel moeilijker te controleren door de projecten zelf.”

Worden de arbeiders financieel vergoed voor hun werk?

“De arbeiders worden zeker en vast vergoed. De hoofdmetsers sluit een contract met ons af en betaalt vervolgens de andere metsers en werkkrachten zonder tussenkomst van Enabel. De procedure voor het bedrag van het contract is op dat vlak gelijkaardig aan die van Europa, namelijk met een meetstaat en een eenheidsprijs per m³ gebouwde structuur.”

BETROKKENHEID VAN DE GEMEENSCHAP

Hierbij is de betrokkenheid van de gemeenschap een onontbeerlijke factor. Naast het leveren van de grondstoffen, is hun belangrijkste bijdrage die van occasionele arbeid. Mits de hulp van een openbare aanbesteding kunnen tien stenen boogbruggen gebouwd worden in plaats van slechts één betonnen brug.

Dit verandert de manier waarop naar de brug gekeken wordt, omdat ze nu niet alleen een overheidsinterventie is, maar een lokale verantwoordelijkheid vóór, tijdens en na de bouw.

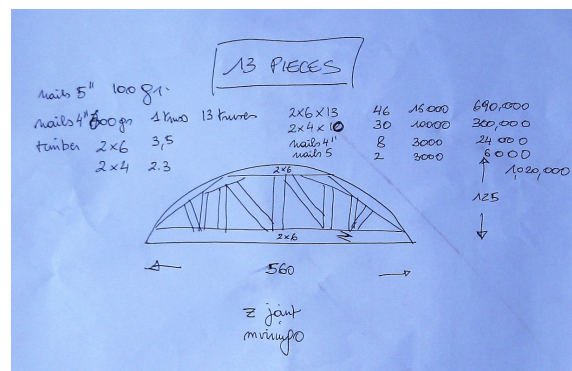
Helpen jullie ook mee om Tanzaniaanse ingenieurs op te leiden?

“De meeste ingenieurs van ons team zijn Tanzanianen die ook aan een Tanzaniaanse universiteit hebben gestudeerd. Bovendien leidt onze samenwerking met TARURA op dit moment ook indirect ingenieurs op. Vaak leiden we ook ingenieurs op uit andere regio's door middel van een korte sessie en enkele sitebezoeken. Bovendien bieden we ook een manual aan in het Swahili die informatie bevat voor iedereen: metsers, ingenieurs en beleidsmakers, wat zeer handig en allesomvattend is. Ook werken we op dit moment samen met VETA -een school voor vakmensen- die een stage bij ons kunnen volgen. De bedoeling is op die manier lokale werkgelegenheid te creëren en ervoor te zorgen dat de mensen uit Kigoma met hun kennis ondersteuning kunnen bieden in de rest van Tanzania.”

Eén van de doelstellingen van Enebal is om een sociale- en economische inclusiviteit te ontwikkelen door o.a. vrouwen en kinderen te betrekken. Wordt dit ook gedaan in het boogbruggen project?

“Rechtstreeks hebben we dit geprobeerd en zullen we dit vooral in de nationale uitrol en kennisontwikkeling proberen toe te passen, waarbij ondersteuning zal geboden worden aan vrouwelijke metsers om de opleiding te kunnen volgen, of door een samenwerking met de associatie van Tanzaniaanse vrouwelijke ingenieurs. Dit project is momenteel nog in de onderhandelingsfase en ligt nog niet vast.

Onrechtstreeks is dit sowieso het geval. Uit onderzoek blijkt namelijk dat kinderen en vrouwen de meeste afstand afleggen en op die manier dus het meeste te winnen hebben bij verbeterde infrastructures. Bovendien zijn het ook vaak vrouwen die aan landbouw doen. Andere bijkomende voordelen van de bruggen zijn een verbeterde toegang tot scholen en gezondheidszorg, wat ook rechtstreeks een voordeel is voor vooral vrouwen en kinderen.”

[©Indra Scheerlinck]

WAAR WE NU STAAN EN EEN BLIK OP
DE TOEKOMST

Momenteel zijn er al zo'n 81 bruggen voltooid. Zijn er verdere plannen voor de toekomst?

“Dat klopt, er zijn momenteel al 81 bruggen gebouwd en zijn er nog zo'n 24 in aanbouw. Dit toont aan dat het project al een mooie vooruitgang heeft geleverd in de regio.

De toekomst is de implementatie van boogbruggen -waar dit interessant en relevant is- ingeschreven in het nationale plan van TARURA. Zij hebben nu verschillende regio's geselecteerd waar deze bruggen gebouwd zullen worden en deze locaties kunnen verder toenemen in

de toekomst. Voor de eerste zes maanden nadat het huidige project is afgelopen -mei 2023- heeft TARURA de ondersteuning van Enabel gevraagd om de nationale kennis van boogbruggen te verhogen, zowel bij de gespecialiseerde metsers als bij de ingenieurs van TARURA en de private sector. Daarna is het dus de bedoeling dat TARURA zonder ondersteuning verder gaat. Al zeker dertig bruggen over het hele land verspreid staan op dit moment op de planning.”

Gefascineerd door wat Enabel doet en wil je meer te weten komen over wat ze nog allemaal ondernemen in andere landen?

Aarzel niet om eens een kijkje te nemen op hun website: www.enabel.be

Architecten vriendenboekje

- Architectuurstudenten wereldwijd

*Wat zien architectuurstudenten met verschillende nationaliteiten als goede architectuur?
Hoe hard verschillen antwoorden hierop eigenlijk? Misschien zijn we toch niet zo verschillend als we denken? Of net wel?*

Wij konden onze nieuwsgierigheid niet de baas en stelden alvast twee eenvoudige vragen aan enkele van onze vrienden. Ga echter zelf ook eens aan de slag! Stel de vragen aan jezelf en anderen en vul het in op de voorziene plaats. En? Tot leuke gesprekjes geleid?

ARCHITECTEN VRIENDENBOEKJE

DIT BOEKJE IS VAN _____

© Tomicc55 Wikimedia

Mijn naam is Alonso .
Ik kom uit Mexico .

Mijn grote voorbeeld is Luis Barragán .
Ik wou dat ik Casa Giraldi, CDMX of
Casa Cristo, Guadalajara
zelf ontworpen had.

© Sanat Okur

Mijn naam is Sirma .
Ik kom uit Turkije .

Mijn grote voorbeeld is Behruz Cinici, Dorte Mandrup .
Ik wou dat ik Wadden Sea Center, Denmark
zelf ontworpen had.

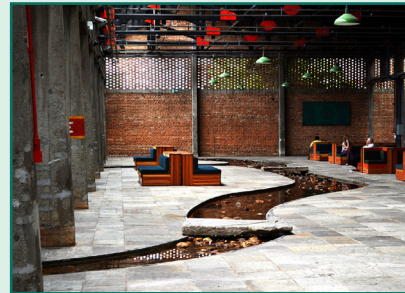
[© Rasmus Hjørsthøj - coast]

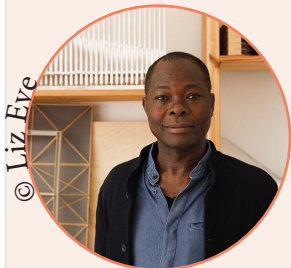
© Bob Wolfenson

Mijn naam is Luna .
Ik kom uit België .

Mijn grote voorbeeld is Lina Bo Bardi .
Ik wou dat ik Harpa, Reykjavik of SESC
Pompéia Factory, São Paulo
zelf ontworpen had.

[© Nayara Cespedes]

© Liz Eye

Mijn naam is Lucie .
Ik kom uit Frankrijk .

Mijn grote voorbeeld is Francis Kéré .
Ik wou dat ik La Ferme du Rail, Parijs
zelf ontworpen had.

[© Myr Muratet]

Architecten vriendenboekje

Mijn naam is Lisa .
Ik kom uit Zweden .

Mijn grote voorbeeld is
Eileen Gray .

Ik wou dat ik
Villa E-1027, Roquebrune-Cap-
Martin, France
zelf ontworpen had.

[© Carl ha]

Mijn naam is Pooyan. .
Ik kom uit Iran .

Mijn grote voorbeeld is
Richard Meier & Hooshang Seyhoun. .

Ik wou dat ik
High Museum of Art of
Mausoleum of Omar hayyám
zelf ontworpen had.

[© Daniel X. O'Neil]

Mijn naam is Michael .
Ik kom uit Oostenrijk .

Mijn grote voorbeeld is
Bruther Architects .

Ik wou dat ik
Grand Parc, Bordeaux, Lacaton
& Vassal
zelf ontworpen had.

[© Jordi García]

Mijn naam is Carolina .
Ik kom uit Zweden .

Mijn grote voorbeeld is
Lacaton & Vassal, Lina Bo Bardi .

Ik wou dat ik
Skogskygogarden, Stockholm,
Zweden
zelf ontworpen had.

[© Arnoud van Otterloo]

Mijn naam is Inah Jeong .
Ik kom uit Zuid-Korea .

Mijn grote voorbeeld is
Minsuk Cho, Sanaa, Rem Koolhaas .

Ik wou dat ik
Guggenheim Museum, NYC of
Dosanseowon Confucian Academy, Andong
zelf ontworpen had.

[© Steve46814]

Mijn naam is Yanqi Zhao .
Ik kom uit China .

Mijn grote voorbeeld is
Wang Shu, Rem Koolhaas, Rossi, Zumthor

Ik wou dat ik
China Academy of Art Xiangshan Central
Campus of Kunsthaus Bregenz
zelf ontworpen had.

[© Forgemind ArchiMedia]

Mijn naam is Pierre .
Ik kom uit België .

Mijn grote voorbeeld is
Léon Stynen, Lacaton&Vassal, Lina Bo. Bardot

Ik wou dat ik
Bagno di Bellinzona, Zwitserland
zelf ontworpen had.

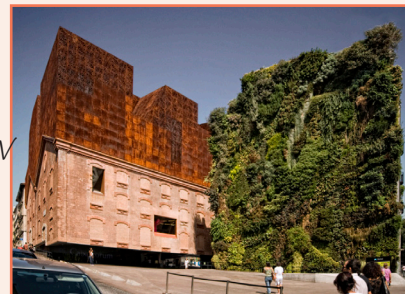
[© Forgemind ArchiMedia]

Mijn naam is Ana .
Ik kom uit Spanje .

Mijn grote voorbeeld is
Alberto Campo Baeza, Carme Pinós, MRDV

Ik wou dat ik
Caixa Forum, Zaragoza of
Casa Cala, Madrid
zelf ontworpen had.

[© Oscar Carnicero]

Mijn naam is Rebecca .
Ik kom uit Zweden .

Mijn grote voorbeeld is
Gert Wingårdh .

Ik wou dat ik
High Line, NYC

zelf ontworpen had.

[© Dan Nguyen]

PLAK HIER DE FOTO
VAN JE FAVORIETE
ARCHITECT

Mijn naam is _____ .
Ik kom uit _____ .

Mijn grote voorbeeld is
_____ .

Ik wou dat ik
_____
_____

zelf ontworpen had.

PLAK HIER DE FOTO VAN JE
FAVORIETE PROJECT

PLAK HIER DE FOTO
VAN JE FAVORIETE
ARCHITECT

Mijn naam is _____ .
Ik kom uit _____ .

Mijn grote voorbeeld is
_____ .

Ik wou dat ik
_____
_____

zelf ontworpen had.

PLAK HIER DE FOTO VAN JE
FAVORIETE PROJECT

PLAK HIER DE FOTO
VAN JE FAVORIETE
ARCHITECT

Mijn naam is _____ .
Ik kom uit _____ .

Mijn grote voorbeeld is
_____ .

Ik wou dat ik
_____
_____

zelf ontworpen had.

PLAK HIER DE FOTO VAN JE
FAVORIETE PROJECT

PLAK HIER DE FOTO VAN JE FAVORIETE ARCHITECT

Mijn naam is _____ .
Ik kom uit _____ .

Mijn grote voorbeeld is _____ .
Ik wou dat ik _____
_____
zelf ontworpen had.

PLAK HIER DE FOTO VAN JE FAVORIETE PROJECT

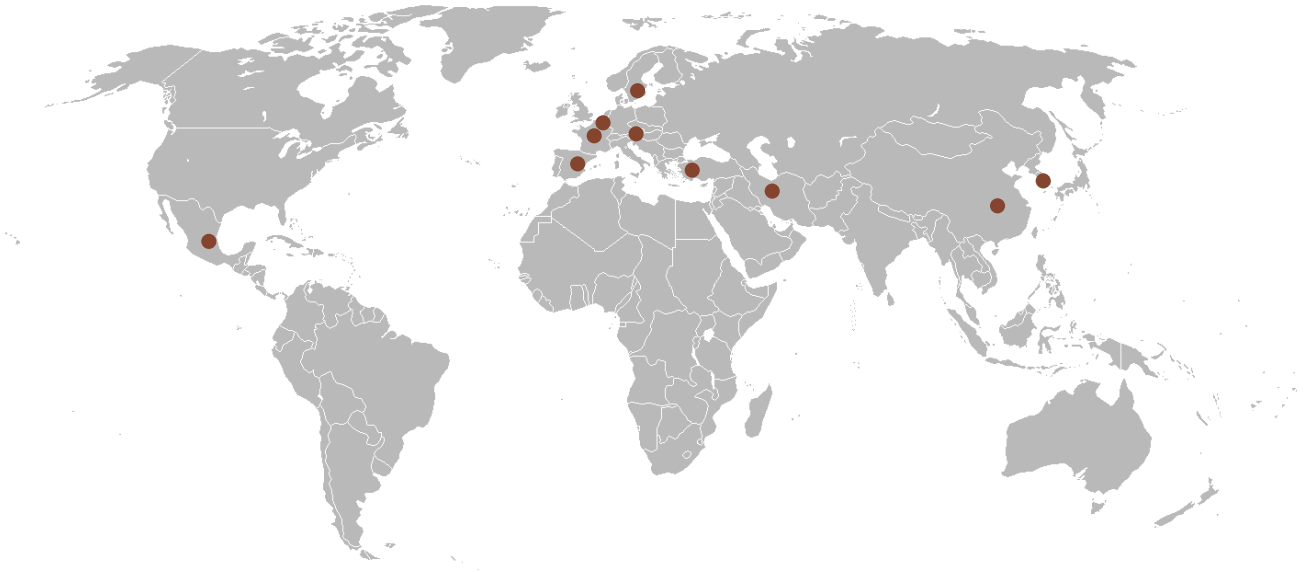
PLAK HIER DE FOTO VAN JE FAVORIETE ARCHITECT

Mijn naam is _____ .
Ik kom uit _____ .

Mijn grote voorbeeld is _____ .
Ik wou dat ik _____
_____
zelf ontworpen had.

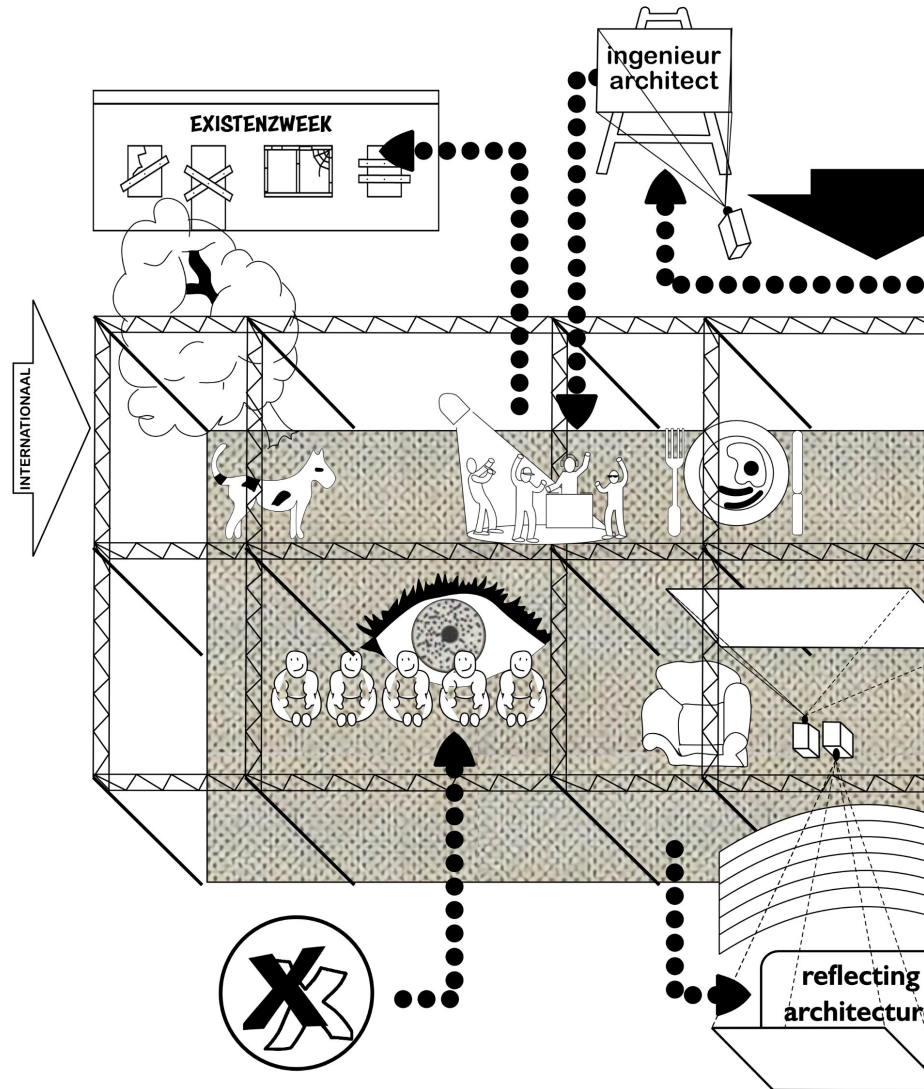
PLAK HIER DE FOTO VAN JE FAVORIETE PROJECT

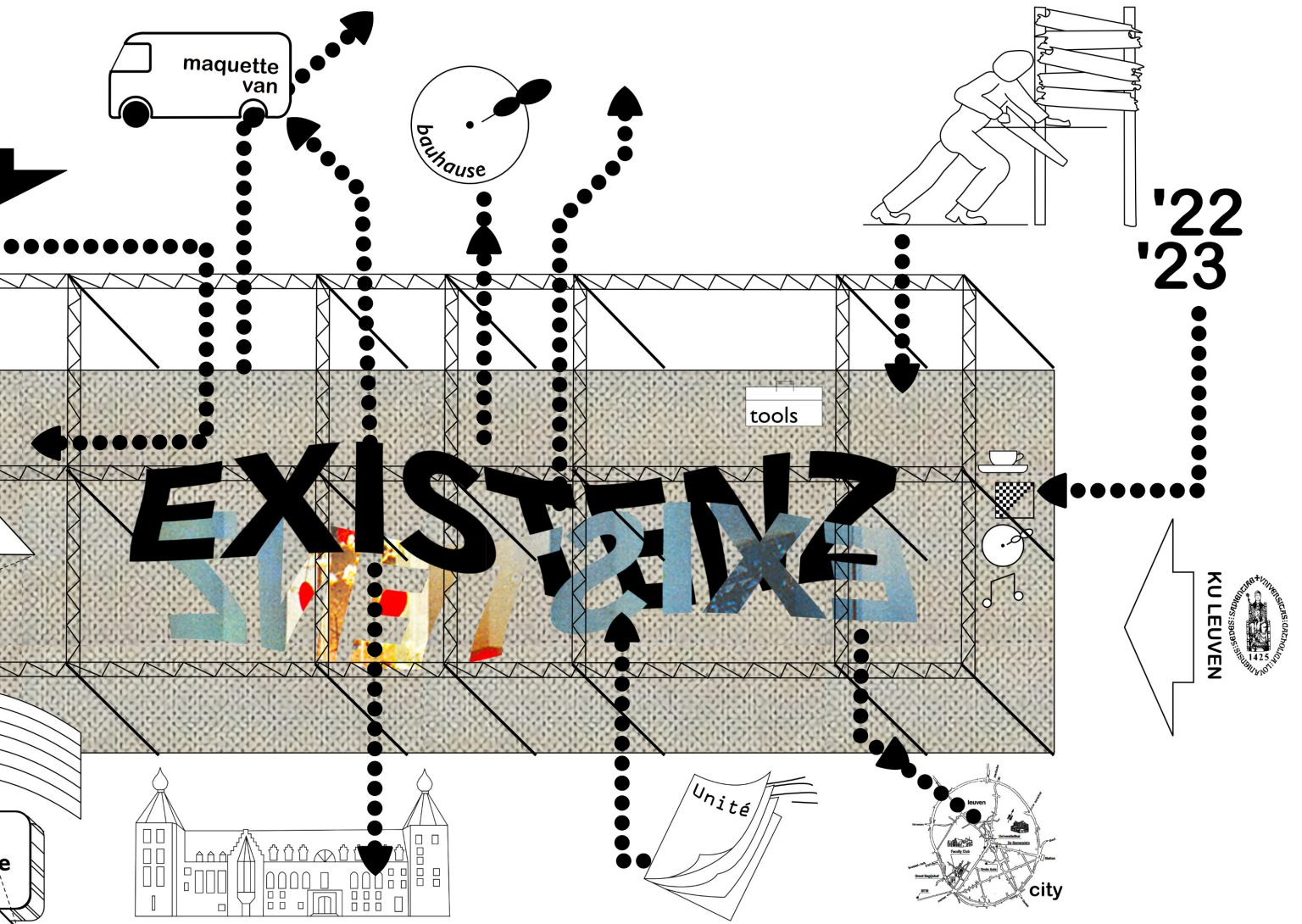
DUID AAN OP DE WERELDKAART VAN WAAR JE KOMT!

EXISTENZ

- Waar zijn we nog mee bezig?

- Team Promo

LAunch // Existenzcafé I - di 27/09/'22

Het eerste evenement van Existenz dit academiejaar was de Launch. Werkgroep installaties heeft intensief gewerkt aan de inrichting van dit evenement.

[BANNERKOLOMMEN]

Ten eerste hebben we bannerkolommen gemaakt om de Launchbanners van het departement op te hangen. Tijdens een ontwerpnamiddag kwamen we op het (toch wel uitdagende) idee om een *tensegrity structuur* te maken. We maakten een concreet ontwerp, verzamelden het materiaal en begonnen te bouwen. Balken zagen, in elkaar vijzen, touwen aanspannen, makkelijk was het niet maar we waren toch zo gelukkig toen de eerste bannerkolom bleef rechtstaan. Onze drie kolommen hebben die dag veel aandacht getrokken!

[PLAN B]

Ook ons launchcafé had een inrichting nodig. Ons eerste plan om een grote x op het grasveld te spuiten, viel (letterlijk) in het water door een dag vol regen, maar gelukkig hadden we een plan B. We maakten een X met rode tentjes van de stad Leuven. Elk been van de tent kreeg zijn invulling: de djbooth, de bar en twee zithoeken. Alles kreeg een heel huislijke sfeer door gebruik te maken van palletten, kussens, lampjes, schilderijen... Ook onze djbooth en toog werden opgebouwd door gebruik te maken van tweedehands kasten. Deze kasten zullen zeker nog terugkomen op andere existenz evenementen, dus stay tuned en je zal verrast zijn door het creatieve brein van onze existenzers!

- Team installaties

24-Urenloop - di 25 & woe 26/10/'22

Een groot avontuur voor team kook was het eetstandje voor de 24 urenloop. Aangezien Existenz vorig jaar de prijs van het beste eetstandje had gewonnen, lag de lat vrij hoog. We hadden ambitieuze plannen om dit te evenaren en zelfs te overtreffen door een verscheidenheid aan maaltijden aan te bieden. We verkochten onder andere croques met pesto, croque met ham en kaas, een oosterse wrap binnen het thema van VTK en andere kleine versnaperingen zoals poffertjes. Het hoogtepunt voor de lopers was toch wel onze overheerlijke pasta bolognese om terug op krachten te komen.

Lopen Koken tot we erbij neervallen!

Het ruime aanbod zorgde er natuurlijk voor dat we onze handen goed vol hadden. Maar eenmaal alle taken duidelijk verdeeld waren, verliep het als een geoliede machine. De croques vlogen de deur uit en zelfs de lopers van Appoloon zetten hun trots opzij om te genieten van onze pasta. Dit was mogelijk dankzij de goede hulp van de existenz-leden.

We waren zeer populair en naarmate de nacht vorderde, slankte het assortiment drastisch. Tegen 4u waren alle gerechten op. We wilden absoluut ons eetstandje 24 uur open houden om de supporters en de lopers te steunen dus verkochten we nog koffie en chocolademelk, ideaal om de dag mee te starten. 's Ochtends werd de nieuwe lading aan ingrediënten geleverd zodat we er terug tegenaan konden. Na meerdere malen aanvullen van de voorraad is toch alles altijd helemaal uitverkocht geraakt. We kunnen wel spreken van een ongezien succes!

Tegen het einde van de 24 urenloop, wanneer de prijsuitreiking naderde, werd het natuurlijk spannend voor ons. Het eetstandje was een groot succes in onze ogen! Jammer genoeg hebben we de prijs voor beste eetstandje niet gewonnen... maar voor ons was het meer dan een geslaagde editie. Samen met alle existenz-leden hebben we er een onvergetelijke 24 urenloop van gemaakt.

- Team Kook

Existenzreis - vrij 11, za 12 & zo 13/11/'22

Jaarlijks organiseert Existenz een reis naar het buitenland en na enkele edities in Berlijn, Stuttgart en Strasbourg was Rotterdam aan de beurt. Met dank aan een 40-tal archies over alle jaren en een -fantastisch- team van reisverantwoordelijken maakten we van het verlengd weekend één dat we niet snel zullen vergeten.

Na de Tweede Wereldoorlog is er niet veel overgebleven van het originele Rotterdam. Met een divers programma van architectuur, musea, atelierbezoeken en ontspanning probeerden we deze stad met een focus op de toekomst te ontdekken. Ook was het tof om beter kennis te maken met studenten van andere jaren. Heb je ook zin om in een zoektocht naar architectuur of hulp bij het plannen van die perfecte citytrip? Zoek dan niet verder, hier enkele must-see die wij gedaan hebben:

DAG 1

Onze reis kon niet beter beginnen met een wandeling over de Erasmusbrug richting het Kop van Zuid. Een nieuwe ontwikkeling op Oude Dokken. Na een rondleiding op de architectuurateliers van Powerhouse Company en MVRDV sloten we de dag af met enkele typische gezichten van Rotterdam zoals de Kubuswoningen van Piet Blom, de Markthal en het timmerhuis van OMA.

DAG 3

De reis werd afgesloten met enkele museumbezoeken zoals het Nieuwe instituut, het depot Boijmans Van Beuningen en huis Sonneveld. We verlieten Rotterdam met zonsondergang en zijn silhouetten van moderne architectuur maakten een melancholisch einde aan onze driedaagse reis.

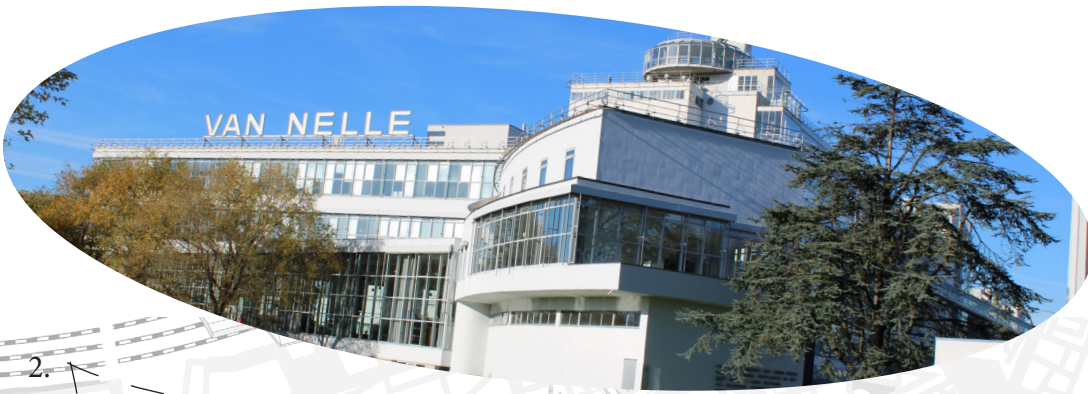
DAG 2

Na een goede nachtrust en lekker ontbijt in ons hostel brachten we via het centraal station en luchtsingel een bezoek aan de periferie van Rotterdam. De Van Nelle fabriek was voor iedereen op architecturaal vlak en beleving wel een uniek onderdeel van de reis. Zeker toen we door hadden dat deze niet op slot was en we volledig legaal een bezoekje van binnenuit brachten aan het bijzonder ontwerp van Brinkman & Van der Vlugt. Vervolgens bezochten we de architectuurbiennale 'ITS ABOUT TIME' met als thema de transitie van ons leefmilieu tegen een achtergrond van architectuur en stedenbouw.

- Team Reis

- Existenzreis

Unité - 63

Existenzreis

Bauhouse I - di 22/11/'22

Jaarlijks organiseren we met Existenz Bauhouse. Het existenz-jaar draait niet enkel om architectuurlezingen, wedstrijden en kennis uitdelen maar ook om elkaar in groep beter te leren kennen en samen plezier te hebben.

De uitdagende richting, die ons samen brengt als architectuurstudenten, kan voor veel stress zorgen. Het is dan ook gepast om af en toe de boeken en maquettes aan de kant te leggen en het verstand op nul te zetten.

Het concept van de afgelopen editie in november lag voornamelijk op de verschillende soorten muziek die zijn gedraaid. De verschillende DJ's (Eurocode 2 B2B Couche-Vapeur - DJ Fil-T - Osteon) kregen de uitnodiging om een mix van house en techno te draaien onder het motto **"two sounds, one vibe"**. Dit houdt in dat er afwisselend techno en house werd gedraaid om een zo breed mogelijk doelpubliek aan te trekken. Dit past bij existenz in het kader van inclusiviteit.

Dit keer speelde Bauhouse zich af in Place2B, de voormalige feestzaal Albatros, een leuke zaal in de Parijsstraat - pal in het centrum van Leuven. Niet enkel de studenten ingenieur-architect waren welkom, natuurlijk ook iedereen van buitenaf.

We mogen zeker spreken van een geslaagde editie al kunnen foto's al eens meer zeggen dan woorden..

- Team Amusement

"Two sounds, one vibe"

EXISTENZ

Dankwoord

Wij hopen dat ons doel met deze oplage duidelijk is geworden. Wij brachten jullie niet zomaar de feiten, maar vragen ook dat jullie reflecteren over jullie standpunt rond vele van de problematieken die aangekaart zijn. Onze artikels vormen niet het einde van het gesprek, maar het begin van een discussie.

Hebben jullie nog vragen? Willen jullie jullie mening geven over onderwerpen waar jullie over gelezen hebben?

Laat het ons weten!

mail: existenz.redactie@vtk.be

instagram: [_existenz](#)

facebook: [Existenz](#)

website: www.existenz.be

We bedanken ook graag iedereen die bijgedragen heeft tot dit exemplaar:

REDACTIE

Paulien Daenen

Natasja Deaulmerie

Ruben Dejaegher

Luna Manders

Eline Van Uytsel

FOTOGRAFIE

Natasja Deaulmerie

COVERFOTO

Sint-Maartensdal, Leuven

FOTO INHOUDSOPGAVE

Residentie Riverside, Leuven

Bedankt voor het lezen! We zien jullie graag terug in het tweede semester.

Да наступнага разу

دعب هعفات

Fino al prossimo

Tills nästa

Μέχρι την επόμενη φορά

다음 시간까지

Do naslednjič

À la prochaine

До следващия път

下次见

Hasta el siguiente

A következő alkalomig

Inntil næste

ATÉ À PRÓXIMA

Do příště

Tot de volgende!

До скорого

下次見

Ensi kertaan

Uvidíme sa nabudúce

До следећег пута

Inntil neste gang

دمداقلا ةرم لاي تح

Pana data viitoare

See you next time!

Do następnego razu

Bis zum nächsten

じゃあまた

До наступного разу

“Achter elk raam schuilt een verhaal.”

EXISTENZ

V.U. Marnix Thielman
Studentenwijk Arenberg 6/0, 3001 Heverlee
december 2022